

Στράτος Ν. Δορδανάς
Νίκος Παπαναστασίου
(επιμέλεια)

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας

Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Οι Συντελεστές του Τόμου	7
Εισαγωγή των Επιμελητών	15
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΑΧΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ	
Παπανικολάου Κωνσταντίνος Σ. , <i>Από το Μαγδεβούργο στη Μακεδονία: Γερμανοί και Αυστριακοί αφηγούνται τις εξελίξεις στη Μακεδονία την περίοδο 1912-1913</i>	41
Λούλος Κώστας , <i>Η Γερμανία και ο μύθος της πολιτικής «ουδετερότητας» του Κωνσταντίνου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Μια χαρακτηριστική περίπτωση «άτυπου και περιφερειακού ιμπεριαλισμού»</i>	61
Φωτιάδης Κωνσταντίνος , <i>Οι ανθελληνικοί διωγμοί στον Πόντο μέσα από τα αρχεία των υπουργείων Εξωτερικών της Αυστρίας και της Γερμανίας</i>	85
Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ ΩΣ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ	
Δημητριάδου Μαρία , <i>Οι ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις κατά τον Μεσοπόλεμο: Η περίπτωση της Telefunken</i>	111
Κουτσούκου Φαίδρα , <i>Η γερμανική πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα, 1933-1967: Τομές και συνέχειες</i>	131
Kankleit Alexandra , <i>«Στην Ελλάδα τα πράγματα θα γίνουν, πιθανότατα, δυσάρεστα»: Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, 1933-1950</i>	155
Η «ΝΕΑ ΤΑΞΗ» ΤΟΥ Γ΄ ΡΑΙΧ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ	
Καλογρηάς Βάιος , <i>Η γερμανική «Νέα Τάξη» στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-1944</i>	193

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Χιονίδου Βιολέττα, *«Ποιος έφταιγε; Ποιος; Άραγε, μόνο οι Γερμανοί;»:
Η επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας, Οκτώβριος 1940-Απρίλιος 1941* 223

Μανουσάκης Βασίλης Γ., *Η ελληνική οικονομία υπό γερμανική
Κατοχή, 1941-1944* 251

ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ, ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ Η «ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ» ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Δρουμπούκη Άννα Μαρία, *«Δεν είμεθα επαίται, ούτε ζητούμεν
ελεημοσύνην από κανέναν»:* Οι γερμανικές αποζημιώσεις για
το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 273

Κωνσταντινάκου Δέσποινα Γεωργία, *Οι δύσκολες πτυχές
των ελληνογερμανικών σχέσεων: Αναλύοντας τα αίτια των επίμονων
ελληνικών διεκδικήσεων μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου* 293

Králóvá Kateřina – Kocian Jiří, *Η γερμανική πολιτική
της «επεξεργασίας» του παρελθόντος: Μια γενική επισκόπηση* 313

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΨΥΧΡΟ ΠΟΛΕΜΟ

Αποστολόπουλος Δημήτρης Κ., *Επαναπροσέγγιση και συμφιλίωση:
Από την εξομάλυνση του κατοχικού παρελθόντος στην κοινή δράση
για την εδραίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα (1950-1979)* 347

Στεργίου Ανδρέας, *Ο ανταγωνισμός των δύο Γερμανιών και η Ελλάδα,
1949-1990* 367

Παπαναστασίου Νίκος, *Το Ελληνικό Πρόγραμμα της Βαυαρικής
Ραδιοφωνίας και η εξέλιξη των ελληνο-γερμανικών σχέσεων (1967-1974)* 387

ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ ΣΤΙΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ: «ΟΙ ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΞΑΝΑΡΧΟΝΤΑΙ» ΣΤΙΣ ΤΑΙΝΙΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗ ΘΕΜΙΔΑ

Ζάικος Νίκος, *Έγκλημα χωρίς τιμωρία: Εθνικοσοσιαλιστικά αδικήματα
στην Ελλάδα και ποινική δικαιοσύνη* 405

Ανδρίτσος Γιώργος, *Αναπαραστάσεις των Γερμανών κατακτητών
στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, 1945-1981* 443

Ευρετήριο Ονομάτων 475

Ευρετήριο Όρων και Τοπωνυμίων 481

ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Ο **Γιώργος Ανδρίτσος** γεννήθηκε στην Πάτρα. Είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Αθηνών. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Αθηνών και το διδακτορικό του στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Έχει πάρει μέρος σε επιστημονικά συνέδρια και άρθρα του έχουν δημοσιευτεί σε συλλογικούς τόμους. Από τις εκδόσεις Αιγόκερως κυκλοφορεί η μελέτη του *Η Κατοχή και η Αντίσταση στον Ελληνικό Κινηματογράφο, 1945-1966* (2005).

Ο **Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος** γεννήθηκε στην Αθήνα το 1978. Είναι πτυχιούχος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Τμήματος Γερμανικών Σπουδών, της Φιλοσοφικής Σχολής του ίδιου Πανεπιστημίου, καθώς και διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Τεχνικού Πανεπιστημίου του Βερολίνου (Technische Universität Berlin). Έχει συμμετάσχει σε πολλά επιστημονικά συνέδρια και έχει δημοσιεύσει στον εκδοτικό οίκο Peter Lang (2004) τη μονογραφία *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen. Historische Hypothek und moralischer „Kredit“ - die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraums 1958-1967*, καθώς και διάφορα άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικά έργα, στο αντικείμενο της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας. Εργάζεται ως Ερευνητής Β΄ Βαθμίδας στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ) της Ακαδημίας Αθηνών και διδάσκει Ευρωπαϊκή Ιστορία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ).

Η **Μαρία Δημητριάδου** γεννήθηκε το 1968 στην Αθήνα. Είναι διδάκτορας του Τμήματος Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Κύριοι τομείς των ενδιαφερόντων της είναι: α) η περίοδος της ελληνικής επανάστασης και β) οι ελληνογερμανικές σχέσεις στον Μεσοπόλεμο. Από το 1994 εργάζεται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη. Έχει εκδώσει μελέτες και άρθρα.

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Ο **Στράτος Δορδανάς** είναι Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη μελέτη των σχέσεων της Γερμανίας με τις βαλκανικές χώρες τον 19^ο-20^ο αιώνα, καθώς και σε ζητήματα σχετικά με την ιστορία του ελληνικού μακεδονικού χώρου. Ειδικεύεται στην πολιτική-διπλωματική και κοινωνική ιστορία, στη μελέτη των πολεμικών συρράξεων και των εμφύλιων συγκρούσεων, με σημεία αναφοράς τους δύο παγκοσμίους πολέμους. Είναι συγγραφέας των μελετών: *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγματών Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944* (Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006), *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944* (Εστία, Αθήνα 2007), *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974* (Εστία, Αθήνα 2011). Βιβλία με άλλους: Κώστας Φωτιάδης – Στράτος Δορδανάς – Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Αθώα θύματα στο Βέρμιο. Οι Πύργοι και το Μεσόβουνο στην Κατοχή, 1941-1944* (Δήμος Βερμίου/Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2010). Συνεπιμελήτης: Στράτος Ν. Δορδανάς – Βάιος Καλογρηάς (έρευνα, μετάφραση, επιμέλεια, εισαγωγή), *Η Γερμανική Αυτοκρατορία και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Άγνωστες πτυχές από τα γερμανικά αρχεία* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών/Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2012), *Το Μακεδονικό και η Γερμανία. Απόρρητα έγγραφα του Γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών/Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2013).

Η **Άννα Μαρία Δρουμπούκη** σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία και έλαβε μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης στις Μουσειακές Σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας στο ίδιο πανεπιστήμιο (2014). Το βιβλίο της *Μνημεία της Λήθης. Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, που αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής της διατριβής, κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 2014 (εκδ. Πόλις). Ολοκλήρωσε τη μεταδιδακτορική της έρευνα στο Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου το 2016 (*Επανορθώνοντας το παρελθόν: Οι γερμανικές αποζημιώσεις για το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, Ποταμός, 2018). Έχει εργαστεί ως επισκέπτρια ερευνήτρια στο Ινστιτούτο για τη Μελέτη της Εβραϊκής Ιστορίας και Κουλτούρας Simon Dubnow της Λειψίας (2009). Έχει συνεπιμεληθεί τον συλλογικό τόμο *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος – τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ* (με τους Κατερίνα Γαρδίκια, Βαγγέλη Καραμανωλάκη και Κώστα Ράππη, Αλεξάνδρεια 2015), με τον Ιάσονα Χανδρινό το βιβλίο *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατο-*

χή (Ποταμός, 2014) και με τον Ευάγγελο Χεκίμογλου τον συλλογικό τόμο *Την επαύριον του Ολοκαυτώματος: Νέες προσεγγίσεις για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων στην Ελλάδα* (Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2017). Μαζί με τον Φίλιππο Κάραμποτ επιμελείται τον τόμο *Από τον διωγμό στην αποκατάσταση: Πτυχές της ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας*, που θα εκδοθεί το 2018 (Ποταμός). Είναι ιδρυτικό μέλος του Εργαστηρίου Μελέτης Νεότερου Ελληνικού Εβραϊσμού. Από τον Ιούνιο του 2016 εργάζεται ως επιστημονική υπεύθυνη του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου.

Ο **Νίκος Ζάικος** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο γνωστικό αντικείμενο «Διεθνές Δίκαιο», Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη. *Ερευνητικά ενδιαφέροντα*: Ιστορία και θεωρία του διεθνούς δικαίου, Δίκαιο του Πολέμου, Γενοκτονίες, Διεθνείς αθλητικές σχέσεις – Θεσμοί, ιστορία, πολιτικές. *Ακαδημαϊκές δραστηριότητες*: Επισκέπτης Καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Tor Vergata της Ρώμης. Συμμετοχή με ανακοίνωση σε πολυάριθμα επιστημονικά συνέδρια με σύστημα κριτών στην Ελλάδα και το εξωτερικό. *Συγγραφικό έργο*: Πέντε αυτοτελείς μονογραφίες και πάνω από 30 εκτενείς μελέτες στην ελληνική, αγγλική και γερμανική γλώσσα σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους με σύστημα κριτών.

Ο **Βάιος Καλογρηάς** γεννήθηκε το 1974 στην Καρλσρούη. Σπούδασε Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο της Καρλσρούης. Το 2006 υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Μάιντς με θέμα *Okkupation, Widerstand und Kollaboration in Makedonien 1941-1944*, η οποία δημοσιεύθηκε δύο χρόνια αργότερα από τις εκδόσεις Franz Philipp Rutzen στη σειρά Peleus. Η ελληνική μετάφραση υπό τον τίτλο *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)* κυκλοφόρησε το 2012 από τον εκδοτικό οίκο University Studio Press. Το 2011 ήταν επισκέπτης λέκτορας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. Από το 2012 έως το 2015 ήταν μέλος ΣΕΠ του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου. Από το 2015 είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο του Μάιντς. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται κυρίως σε θέματα της Κατοχής και του Εμφυλίου (1943-1949).

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Η **Alexandra Kankeleit** σπούδασε Κλασική Αρχαιολογία, Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης στη Φρανκφούρτη (Μάιν) και στη Βόννη (Bonn). Από τη δεκαετία του 1990 εργάστηκε ως project manager σε διάφορους κλάδους και τομείς εργασίας – σε ανασκαφές, τοπογραφικές μελέτες (survey), εκδόσεις, e-business και στον τουρισμό. Ως Ελληνο-Γερμανίδα ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ιστορία και τον πολιτισμό της Ελλάδας. Οι τομείς της έρευνάς της περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, ρωμαϊκά ψηφιδωτά στην Ελλάδα, αρπακτικά πουλιά στην πρώιμη ελληνική τέχνη, καθώς και την αρχαιολογική έρευνα κατά τη ναζιστική περίοδο (συνολική επισκόπηση on-line: <http://www.kankeleit.de/projects.php>). Από τον Ιούλιο του 2016 εργάζεται ως επιστημονική συνεργάτιδα στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας (Deutsches Archäologisches Institut Athen). Ο στόχος του έργου της είναι η κριτική και η διαφοροποιημένη ανασκόπηση της ιστορίας του DAI Athen κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου. Τα αποτελέσματα θα παρουσιαστούν σε μια μονογραφία. Δραστηριοποιείται σε επιστημονικά θέματα, ειδικότερα σε αρχαιολογικές μελέτες και βιβλιογραφικές έρευνες, εναλλάξ στην Αθήνα και στο Βερολίνο. Επικαιροποιημένες πληροφορίες για το τρέχον έργο της, δημοσιεύσεις και εκδηλώσεις μπορούν να αναζητηθούν στην αρχική σελίδα του DAI: <http://www.dainst.org/project/2356126>.

Ο **Jiří Kocián** είναι υποψήφιος διδάκτορας του Ινστιτούτου Διεθνών Σπουδών της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών, καθώς και συντονιστής του Κέντρου Malach για την Οπτική Ιστορία του Πανεπιστημίου του Καρόλου (Πράγα). Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα αφορούν τη συγκρότηση ταυτότητας, εθνοτικές μειονότητες και άλλες περιθωριοποιημένες ομάδες, τον μετα-κομμουνιστικό μετασχηματισμό, τις εβραϊκές κοινότητες στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την προφορική ιστορία. Μέρος των σπουδών του πραγματοποίησε στο Πανεπιστήμιο Babeş-Bolyai στο Cluj-Napoca της Ρουμανίας, στο Ινστιτούτο Ανατολικών και Νοτιοανατολικοευρωπαϊκών Σπουδών (IOS) στο Regensburg της Γερμανίας κ.ά. Την παρούσα περίοδο εργάζεται ως ερευνητής, μαζί με τη δρ. Kateřina Králová, σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα σχετικά με τη μεταπολεμική τύχη των Ελλήνων Εβραίων, ενώ είναι συνεπιμελητής και συσσυγγραφέας αρκετών έργων στην Τσεχία και στο εξωτερικό. Η πλέον πρόσφατη έκδοση αφορά την επιμέλεια του τόμου *Λαϊκισμός σε εποχές κρίσης* (στα τσεχικά).

Η **Φαίδρα Κουτσούκου** γεννήθηκε το 1977 στην Αθήνα. Σπούδασε γερμανική γλώσσα και φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 2006 απέκτησε διδακτορικό δίπλωμα στην Ιστορία από το Technische Universität Berlin. Τα ερευ-

νητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στις ελληνογερμανικές πολιτιστικές επαφές και ειδικότερα στη γερμανική πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα κατά την εθνικοσοσιαλιστική, αλλά και μεταπολεμική περίοδο. Εργάζεται ως εκπαιδευτικός στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ έχει διδάξει και στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Η **Kateřina Králová** είναι επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας και επικεφαλής του Τμήματος Ρωσικών και Ανατολικοευρωπαϊκών Σπουδών του Ινστιτούτου Διεθνών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Καρόλου (Πράγα). Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη διαχείριση του ναζιστικού παρελθόντος, το Ολοκαύτωμα, τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο και τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση. Η διδακτορική της διατριβή εκδόθηκε το 2011 στα τσεχικά και μεταφράστηκε στα ελληνικά (*Στη σκιά της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, 2013) και τα γερμανικά (*Das Vermächtnis der Besatzung*, 2016). Οι πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις της (βιβλία και άρθρα) είναι: *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας: Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία* (Αλεξάνδρεια, 2015), *Minderheiten im sozialistischen Jugoslawien* (Peter Lang, 2016), “In the Shadow of the Nazi Past” (*European History Quarterly* 46/2, 2016), “Being Traitors” (*Southeast European and Black Sea Studies Journal* 17/2, 2017). Το 2017 τιμήθηκε με το Βραβείο της Learned Society της Τσεχικής Δημοκρατίας. Η τρέχουσα έρευνά της αφορά τους Εβραίους στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η **Δέσποινα Γεωργία Κωνσταντινάκου** γεννήθηκε στην Αθήνα το 1980. Σπούδασε στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Κολωνίας. Το 2012 αναγορεύτηκε διδάκτωρ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι συγγραφέας του βιβλίου *Πολεμικές Οφειλές και Εγκληματίες Πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αλεξάνδρεια, 2015), ενώ άρθρα της έχουν δημοσιευτεί σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά της Ελλάδας και του εξωτερικού. Διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ο **Κώστας Λούλος** σπούδασε αρχικά Οικονομικά στην ΑΣΟΕΕ και Ιστορία και Φιλοσοφία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Ντίσελντορφ, όπου αναγορεύτηκε διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας. Δίδαξε Σύγχρονη Ιστορία στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1990-2009), Νεότερη Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (1986-1989) και, ως επισκέπτης-καθηγητής, στο Τμήμα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης (1995). Έχει

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

διατελέσει επιστημονικός υπεύθυνος του Ιστορικού Αρχείου της Αγροτικής Τράπεζας (1983-1998). Έχει γράψει τα βιβλία: *Die deutsche Griechenlandpolitik von der Jahrhundertwende bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges* (Peter Lang Verlag 1986), *Η Γερμανική Πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914* (Παπαζήσης, 1991), *Ιστορία και Τύπος* (Καστανιώτης, 2006). Παράλληλα έχει δημοσιεύσει δοκίμια και μελέτες σε ξενόγλωσσες ακαδημαϊκές σειρές, όπως το *National Socialist Occupation Policy in Europe 1939-1945* τόμοι 1 και 8, και σε εξειδικευμένους συλλογικούς τόμους, όπως το *3000 Jahre Griechische Kultur*, το *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration*, το *Von Lidice bis Kalvryta. Widerstand und Besatzungsterror*, το *Überall ist der Ball rund. Zur Geschichte und Gegenwart des Fußballs in Ost- und Südeuropa*. Έχει μετάσχει με δημοσιευμένες εισηγήσεις σε συνέδρια και συμπόσια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Ο **Βασίλης Γ. Μανουσάκης** σπούδασε Διεθνείς Σχέσεις στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Μετά τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και στο King's College London, ολοκλήρωσε το διδακτορικό του στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (2014) με αντικείμενο την ελληνική οικονομία την περίοδο της Κατοχής. Στην ιστορική του μελέτη για την κατοχική οικονομία, η οποία βασίστηκε στη διδακτορική του διατριβή, απονεμήθηκε το πρώτο βραβείο Ιστορίας του Ιδρύματος Βασιλικής και Όλγας Σταυροπούλου το 2015. Το τελευταίο διάστημα εργάζεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ είναι και μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, με αντικείμενο το εμπόριο και τη μαύρη αγορά στην κατοχική Ελλάδα. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην ιστορία του 20^{ου} αιώνα, στη μελέτη της πολεμικής οικονομίας και τεχνολογίας και στη δράση των μυστικών υπηρεσιών.

Ο **Νίκος Παπαναστασίου** αποφοίτησε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συνέχισε τις σπουδές του στο Augsburg (Γερμανία), όπου εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή (*Η Μεταξική Δικτατορία και η ναζιστική Γερμανία, 1936-1941*). Είναι Λέκτορας Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορίας των Μέσων Ενημέρωσης στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Άρθρα του έχουν δημοσιευτεί σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά της Ελλάδας και του εξωτερικού. Ερευνητικά Πεδία Δραστηριοτήτων: Ιστορία

των ΜΜΕ, Πόλεμος και ΜΜΕ, Ελληνο-γερμανικές σχέσεις στον 20^ο αι., Προπαγάνδα στον 20^ο αιώνα κ.ά.

Ο **Κωνσταντίνος Σ. Παπανικολάου** γεννήθηκε στην Αθήνα το 1983. Είναι διδάκτορας της Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ. Εργάζεται ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Freie Universität Berlin. Στο παρελθόν εργάστηκε ως επιστημονικός συνεργάτης της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Την τριετία 2007-2010 εκπροσώπησε το ΑΠΘ στο ευρωπαϊκό δίκτυο CLIOHRES-NET στην ομάδα εργασίας «Frontiers and Identities». Στα ερευνητικά ενδιαφέροντά του περιλαμβάνονται η γερμανική και η αυστριακή ιστορία, ο Μακεδονικός Αγώνας και η διπλωματική ιστορία του 19^{ου} αιώνα.

Ο **Ανδρέας Στεργίου** είναι Ιστορικός και Πολιτικός επιστήμων, μόνιμος-επίκουρος καθηγητής στο τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και Συμβουλευτικό-Εκπαιδευτικό Προσωπικό στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Έχει πραγματοποιήσει σπουδές στην Ελλάδα, τη Γερμανία και την Αμερική. Το 2013-4 υπήρξε ερευνητικός συνεργάτης του Truman Institute for advancement of the Hebrew University στην Ιερουσαλήμ. Το 2015 υπήρξε επισκέπτης-ερευνητής στο Institute of World Economy and International Relations of the Russian Academy of Sciences (IMEMO) στη Μόσχα. Το 2017 υπήρξε επισκέπτης-ερευνητής στη Διπλωματική Ακαδημία του Αζερμπαϊτζάν (ADA University). Έχει διδάξει στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης (Ινστιτούτο Επιμόρφωσης – Εθνική Σχολή Τοπικής Αυτοδιοίκησης – Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης), ως επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, σε σεμινάρια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εμπορίου (ΕΣΕΕ) και του Εκπαιδευτικού Φορέα της ΑΔΕΔΥ (Κοινωνικό Πολύκεντρο). Έχει δημοσιεύσει στο αντικείμενο της Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτικής στην ελληνική, αγγλική, γαλλική και γερμανική γλώσσα.

Ο **Κωνσταντίνος Φωτιάδης** γεννήθηκε στο Άνω Ζερβοχώρι της Νάουσας το 1948, από γονείς πρόσφυγες. Το 1966 τελείωσε το Ιδιωτικό Γυμνάσιο του Ι. Καγκελίδη στο γειτονικό χωριό Αγγελοχώρι. Το ακαδημαϊκό έτος 1966-1967 πέρασε με υποτροφία στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στο Πανεπιστήμιο του Tübingen σπούδασε επί δέκα συνολικά εξάμηνα Ιστορία (Αρχαία Ελληνική, Νεότερη Ευρωπαϊκή και Βαλκανική), επί

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

οκτώ εξάμηνα Empirische Kulturwissenschaft, Εμπειρική και Σύγχρονη Λαογραφία, δίπλα στο διακεκριμένο καθηγητή και ιδρυτή του τμήματος κ. H. Bausinger, και για ένα εξάμηνο Πολιτικές Επιστήμες με τον καθηγητή Pavelka. Τον Δεκέμβριο του 1989 εκλέχτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ λέκτορας της Ιστορίας του Ελληνισμού της Ανατολής από τον 15^ο αιώνα και εξής. Το 1993 εκλέχθηκε αναπληρωτής καθηγητής της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στο Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας και το 1997 εκλέχθηκε καθηγητής της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού. Το 2015 συνταξιοδοτήθηκε από το Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Στις 23/10/2015 ομόφωνα του απονεμήθηκε από την Παιδαγωγική Σχολή ο τίτλος του Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Έχει συγγράψει 44 βιβλία για τον μικρασιατικό, ποντιακό και παρευξέινιο ελληνισμό. Η ουσιαστική επιστημονική προσφορά του είναι η ανάδειξη του ζητήματος των Ελληνόφωνων μουσουλμάνων και κρυπτοχριστιανών του Πόντου και οι 14 τόμοι της Γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου. Ο επίτομος τόμος της Γενοκτονίας, έκδοση του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, έχει μεταφραστεί σε έξι γλώσσες και έχει ήδη εκδοθεί στα γερμανικά, αγγλικά και ρωσικά. Έχει τιμηθεί πολλές φορές στην Ελλάδα και το εξωτερικό από επιστημονικά ιδρύματα, πανεπιστήμια, προσφυγικά σωματεία και δήμους.

Η **Βιολέττα Χιονίδου** διδάσκει Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Newcastle στην Αγγλία. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα σε θέματα ιστορικής δημογραφίας, ιστορίας της οικογένειας, λιμούς, μετανάστευση και προφορική ιστορία. Είναι συγγραφέας του *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944* (Cambridge University Press, 2006) που μεταφράστηκε στα ελληνικά και κυκλοφόρησε από την Εστία το 2011. Το βιβλίο βραβεύτηκε το 2007 με το βραβείο Edmund Keely. Πρόσφατα δημοσίευσε το άρθρο “Popular medicine and empirics in Greece, 1900-1950: An oral history approach” (*Medical History* 60(4), 2016). (Violetta Hionidou, Armstrong Building, School of Historical Studies, Newcastle University, Newcastle upon Tyne, NE1 7RU, UK. Email: violetta.hionidou@ncl.ac.uk)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ

Όταν το 2010 ο τότε Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Ευάγγελος Χρυσός, προλόγιζε μαζί με τον πρεσβευτή της Γερμανίας στην Ελλάδα, Wolfgang Schultheiss, τον συλλογικό τόμο *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, σημείωναν πως δεν είχαν ποτέ φανταστεί πόσο επίκαιρο θα γινόταν το θέμα τη στιγμή της διοργάνωσης του σχετικού συμποσίου. Με την επιθυμία να φωτιστούν πτυχές των ελληνογερμανικών σχέσεων δύο αιώνων (19^{ος}-20^{ος}) οι επιμελητές ευχήθηκαν ο τόμος να συντελέσει στην περαιτέρω κατανόηση μεταξύ των δύο μερών, που μόλις τότε διαφαινόταν να έχει διαταραχθεί.¹ Η Ελλάδα εισερχόταν στην εποχή των μνημονίων και η Γερμανία αναλάμβανε πρωταγωνιστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης.

Οκτώ χρόνια αργότερα είναι σαν να μην πέρασε ούτε μία ημέρα: Τα δύο κράτη εξακολουθούν να διαδραματίζουν ακριβώς τους ίδιους ρόλους (να βρίσκονται δηλαδή στην ίδια θέση), ενώ οι διμερείς σχέσεις τους έχουν φτάσει στο χαμηλότερο σημείο της μεταπολεμικής περιόδου, αν και το τελευταίο διάστημα έχουν σαφώς βελτιωθεί – χωρίς όμως να αγγίζουν την προ της κρίσης περίοδο – και η Ελλάδα δεν αποτελεί πια το «προβληματικό παιδί» (*Sorgenkind*) της ευρωζώνης.² Είναι φανερό πως η τρέχουσα επικαιρότητα έχει ρίξει βαριά τη σκιά της και αναμοχλεύει τη δεξαμενή των στερεοτύπων, με τα οποία χρωματίζεται έντονα το παρόν με φόντο κυρίως το κατοχικό παρελθόν (1941-1944). Ποιο είναι, όμως, αυτό το παρελθόν που με τόσο εμφαντικό τρόπο έχει εισβάλει στο παρόν για να το ανασηματοδοτήσει και με ποιους όρους επιχειρείται η ερμηνεία της γερμανικής παρουσίας και πολιτικής έναντι της Ελλάδας, με ση-

¹ Ευάγγελος Χρυσός – Wolfgang Schultheiss (επιμ.), *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σσ. 11-12.

² „Euro-Sorgenkind Griechenland aus dem Gröbsten heraus“, 20 Αυγούστου 2018, στο <https://de.reuters.com/article/europa-griechenland-programm-idDEKCN1L50EL> [ημερομηνία ανάκτησης: 21 Αυγούστου 2018].

μείο εκκίνησης τον Όθωνα και τη Βαυαροκρατία και απόληξης την καγκελάριο Μέρκελ;³

Οι ελληνογερμανικές σχέσεις, σε διακρατικό επίπεδο, χρονολογούνται από την εποχή του βασιλιά Όθωνα. Στα θετικά της λεγόμενης Βαυαροκρατίας συγκαταλέγονται ο θεσμικός εκσυγχρονισμός με την επακόλουθη θεμελίωση διοικητικού μηχανισμού πάνω σε ευρωπαϊκά πρότυπα και η ανάδειξη νέας αστικής ελίτ.⁴ Μεταξύ των αρνητικών θα μπορούσε κανείς να επισημάνει τις στρατιωτικές πρακτικές που χρησιμοποιήθηκαν για την καθυπόταξη των παλαιμάχων αγωνιστών και των παλικαριών του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και οι οποίες θα συστηματικοποιούνταν μετά από έναν αιώνα και πλέον από το Γ' Ράιχ στην κατεχόμενη Ελλάδα.⁵

Από τα τέλη του μακρού 19^{ου} αιώνα η στάση της νεοσύστατης Γερμανικής Αυτοκρατορίας έναντι του μεγαλοϊδεατικού προγράμματος του ελληνικού βασιλείου καθορίστηκε από την πολιτική της *Drang nach Osten*, τον θεμέλιο λίθο της οποίας έθεσε η επίσκεψη του Kaiser στην Κωνσταντινούπολη το 1898. Είχε προηγηθεί η αρνητική, αν όχι εχθρική, τοποθέτηση του Βερολίνου στις εξελίξεις αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου μετά τον «ατυχή» πόλεμο του 1897, που κυοφόρησαν θεωρίες ότι αποκλειστικά υπεύθυνες για την ήττα και την οικονομική κηδεμονία ήταν οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες, όπως και για ραδιουργίες που επεδίωκαν τον εξανα-

³ Αν και μετριοπαθές σε σχέση με άλλα, το έργο του Γιώργος Ρωμαίος, *Από τον ανήλικο Όθωνα στην καγκελάριο Μέρκελ. 180 χρόνια παρουσίας των Γερμανών στην Ελλάδα*, Πατάκης, Αθήνα 2012 δεν αποκλείει (και) το θυμικό για να αναδείξει τις γερμανικές οικονομικές και ηθικές οφειλές προς την Ελλάδα.

⁴ Βλ. ενδεικτικά Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη (επιμ.), *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου (έκδ.), Αθήνα 2000. Επίσης, Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos*, Μόναχο 2000 και Irmgard Wilharm, *Die Anfänge des griechischen Nationalstaates 1833-1843*, Μόναχο-Βιέννη 1973. Ακόμα, Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013, σσ. 179-343 και John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997, σσ. 185-306.

⁵ Χάγκεν Φλάισερ, «Η ναζιστική εικόνα για να τους (νέο-)Ελληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές Κατοχής», Βασίλης Κρεμμυδάς – Χρύσα Μαλτζέου – Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. β', Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σ. 370.

γκασμό του Γεωργίου Α' σε παραίτηση και οι οποίες αργότερα οδήγησαν στη δολοφονία του.⁶

Στην πραγματικότητα τα παραπάνω γεγονότα και οι συνοδευτικές «θεωρίες συνομωσίας» περιέγραφαν τα νηπιακά δύσκολα βήματα μεταξύ δύο μερών που θα αναζητούσαν στο εξής σημεία σύγκλισης για να οικοδομήσουν μια σχέση κοινών συμφερόντων και πολιτικών επιδιώξεων. Οι απαρχές της προσπάθειας αυτής εντοπίζονται στον αντισλαβισμό της κυβέρνησης Γεωργίου Θεοτόκη (1905-1909) που παρείχε τη βάση για τη σύμπλευση με τη γερμανική βαλκανική πολιτική της συγκρότησης ενός αντισλαβικού μετώπου. Παρά την παροδικότητα που διέκρινε την «πολιτική της Κέρκυρας»,⁷ η σχέση αυτή επρόκειτο να διαγεί τον «μήνα του μέλιτος» κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων για να συντριβεί στη συνέχεια κάτω από τα χτυπήματα της πρώτης παγκόσμιας σύγκρουσης.

Αναγνωρίζοντας η Γερμανία στην Ελλάδα τον ρόλο του καίριου παράγοντα στα βαλκανικά πράγματα μετά τη νίκη της στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο, ως μέρος του συνασπισμού κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποστήριξε τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Συνδιάσκεψη του Βουκουρεστίου σε βάρος των βουλγαρικών και στον αντίποδα των επιλογών της Δυαδικής Αυτοκρατορίας. Η τελική επιδίκαση της Καβάλας και η χάραξη των ελληνοβουλγαρικών συνόρων κατά μήκος του όρους Μπέλες έως το Πόρτο Λάγος, ανατολικά του Νέστου, ήταν αποτέλεσμα της ενεργούς και αποφασιστικής γερμανικής υποστήριξης που αναβάθμιζε την Ελλάδα σε στρατηγικό συμμαχικό παράγοντα στη Μεσόγειο και αναπόσπαστο κρίκο στη συγκρότηση ενός βαλκανικού αντισλαβικού μετώπου ως ασφαλή προθάλαμο για τη μελλοντική εισδοχή στην Τριπλή Συμμαχία.⁸

Μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι νέες στρατιωτικές προτεραιότητες οδήγησαν στη γεφύρωση της απόκλισης στη σκακιέρα της βαλκανικής πολιτικής μεταξύ Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας, θέτοντας ως προτεραιότητα τον συμμαχικό προσεταιρισμό αρχικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

⁶ Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα»: Από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ. 10-14, υποσημ. 9, σ. 88.

⁷ Στράτος Ν. Δορδανάς, «Διεθνείς σχέσεις και περιφερειακή πολιτική: Το πρότυπο της 'πολιτικής της Κέρκυρας' στον προθάλαμο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», Α-Ι.Δ. Μεταξάς (επιμ.), *Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης*, τόμ. VII (Διεθνείς Σχέσεις: Συσχετισμοί και Διεξαρθήσεις), Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2016, σσ. 459-476.

⁸ Αναλυτικότερα για τη γερμανική εξωτερική πολιτική κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς – Βάιος Καλογρηάς (επιμ.), *Η Γερμανική Αυτοκρατορία και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Άγνωστες πτυχές από τα Γερμανικά Αρχεία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών/Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012.

ας και στη συνέχεια της Βουλγαρίας. Ευθύς εξαρχής η θέση της Ελλάδας κατέστη κρίσιμη μπροστά στο δίλημμα της ισχύος ή όχι της ελληνοσερβικής συμφωνίας του 1913 και του σεβασμού στην εφαρμογή των όρων της. Η διαφωνία που ανεφύη μεταξύ του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου αναφορικά με το ζήτημα αυτό εδραζόταν στον γενικότερο προσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έναντι των αντιπαρατιθέμενων μεγάλων συμμαχικών συγκροτημάτων, καθώς και σε μείζονος σημασίας διαφορετικές προσεγγίσεις θεσμικής-πολιτικής λειτουργίας και κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Η τοποθέτηση του Βενιζέλου υπέρ της Αντάντ και του Κωνσταντίνου υπέρ των Κεντρικών Αυτοκρατοριών διαμόρφωσε ένα σκηνικό εθνικής πόλωσης, γνωστό ως Εθνικός Διχασμός. Καθώς ο Κωνσταντίνος και η Γερμανία συνακόλουθα αδυνατούσαν να συνεργαστούν στρατιωτικά, προέταξαν τη διαρκή και μόνιμη ουδετερότητα και προώθησαν μηχανισμούς προπαγάνδας για να ενισχύσουν τη γερμανοφιλία υπό τη μορφή της ειρηνοφιλίας. Τα Νοεμβριανά του 1916 συνέστησαν μία εμφύλια σύγκρουση και σηματοδότησαν την αρχή του τέλους για τη διατήρηση στον θρόνο του Βασιλιά, καθώς και την επιστροφή στην Αθήνα από τη Θεσσαλονίκη του Βενιζέλου. Η Ελλάδα επισήμως πλέον στο πλευρό της Αντάντ πολέμησε στο Μακεδονικό Μέτωπο τους τελευταίους μήνες του πολέμου, ενώ ο Κωνσταντίνος και οι πιστοί σε αυτόν φιλοβασιλικοί και ταυτόχρονα αντιβενιζελικοί κύκλοι κατέβαλλαν τις τελευταίες και απέλπιδες προσπάθειες εντός και εκτός χώρας για την επιστροφή στον θρόνο μέσω της στρατιωτικής συμπόρευσης με το Βερολίνο. Η διαμάχη μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, φιλοανταντικών και γερμανόφιλων δυνάμεων, έληξε τυπικά με τη λήξη του παγκοσμίου πολέμου και η Ελλάδα, καταγράφοντας το όνομά της στον κατάλογο των νικητριών χωρών, έδρεψε τους καρπούς της νίκης της στο συνέδριο ειρήνης των Παρισίων. Λίγα χρόνια αργότερα, η Ελλάδα της Μικρασιατικής Καταστροφής και η Γερμανία της Συνθήκης των Βερσαλλιών, βιώνοντας με διαφορετικούς τρόπους την καταστροφή και από διαφορετικές θέσεις, είχαν να αντιμετωπίσουν στην πραγματικότητα δύσβατους δρόμους στη διαδρομή του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου αλλά και τη μεταξύ τους εχθρότητα που ο πόλεμος είχε γεννήσει.⁹

⁹ Για τη διαμόρφωση των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του πολέμου και σε σχέση με τον Εθνικό Διχασμό βλ. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα, 1896-1914*, μετάφρ. Κατερίνα Λιάπτη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1991. George B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974 και του ίδιου (Γεώργιος Β. Λεονταρίτης), *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μετάφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000. Επίσης, Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015.

Ωστόσο, οι συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν – μέχρι ενός σημείου – κοινές για τους πρώην αντιπάλους στα πεδία των μαχών Ελλάδα και Γερμανία. Όπως στη Γερμανία ο Kaiser Wilhelm II έχασε τον θρόνο του ύστερα από ένοπλη επανάσταση και εγκατέλειψε τη χώρα στα τέλη του 1918, έτσι και στην Ελλάδα ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ απώλεσε το στέμμα του κατόπιν επαναστατικών πιέσεων, τον Νοέμβριο του 1922, και βρέθηκε στην εξορία. Και στις δύο χώρες, ωστόσο, το κοινοβουλευτικό δημοκρατικό σύστημα δοκιμάστηκε από μια σειρά πραξικοπημάτων, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920, σηματοδεύτηκε ανεπανόρθωτα από την οικονομική κρίση του 1929 για να καταρρεύσει, στη Γερμανία το 1933, και στην Ελλάδα τρία χρόνια αργότερα, αφού είχε προηγηθεί η παλινόρθωση. Και στις δύο χώρες εγκαθιδρύθηκαν δικτατορίες με επικεφαλής έναν «αρχηγό», στη Γερμανία τον Adolf Hitler, ιδρυτή του εθνικοσοσιαλιστικού κινήματος, και στην Ελλάδα τον Ιωάννη Μεταξά, φανατικό γερμανόφιλο κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και θιασώτη αυταρχικών λύσεων. Βεβαίως, η παραδοσιακή δικτατορία του Μεταξά απείχε πολύ από το να συγκριθεί με το ναζιστικό καθεστώς του Hitler, κυρίαρχο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν ο αντισημιτισμός. Ωστόσο, υπό την απειλητική σκιά του ολοκληρωτισμού, οι ελληνογερμανικές σχέσεις θα εισέρχονταν σε νέα φάση.

Μέχρι τότε, όμως, οι σχέσεις αυτές έπρεπε να επανακαθοριστούν ύστερα από την εμπειρία του «Μεγάλου Πολέμου», εγχείρημα στο οποίο επιδόθηκαν με ζήλο και οι δύο πλευρές, έχοντας διαρκώς να αντιπαρέλθουν τη μνήμη της εχθρότητας που ο πόλεμος διαιώνιζε με χαρακτηριστική άνεση.¹⁰ Η δελεαστική προοπτική της αμοιβαία επωφελούς οικονομικής συνεργασίας κατά τον Μεσοπόλεμο, σε μια φάση κατά την οποία η Γερμανία αναζητούσε αγορές για τις εξαγωγές των προϊόντων της, ενώ η Ελλάδα τεχνογνωσία και κεφάλαια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας της, δεν αποδείχτηκε ικανή προϋπόθεση για την ταχεία αποκατάσταση των διμερών σχέσεων. Άλλωστε, η προοπτική σύσφιξης των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων επισκιάστηκε περαιτέρω από την πολιτική αποσταθεροποίηση και τη διεθνή περιθωριοποίηση της Γερμανίας μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε συνάρτηση με την πολιτική αστάθεια και τα διαρκή πραξικοπήματα στην Ελλάδα. Επιβαρυντικά λειτούργησε για τη

¹⁰ Ειδικότερα για το ζήτημα της μεταπολεμικής μνήμης ως διαδικασίας διαίωσης της γερμανοφιλίας και του αντιγερμανισμού εντός του διπόλου βενιζελισμός-αντιβενιζελισμός και στη βάση της επιχειρούμενης αποκατάστασης των ελληνογερμανικών επαφών βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «Χαρακωμάτων Ταυτότητες: Ελληνο-γερμανικές αναπαραστάσεις στον Μεσοπόλεμο», Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, τόμ. Γ΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σσ. 555-566.

γερμανική επιρροή και η περιθωριοποίηση πολιτικών παραγόντων που συνδέονταν με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, με τον οποίο το Βερολίνο διατηρούσε στενή επαφή καθ' όλη τη διάρκεια της εξορίας του (1917-1920), με στόχο την παλινόρθωσή του. Επιπλέον, είχαν τεθεί εμπόδια στη λειτουργία ιδρυμάτων και φορέων που συνδέονταν με τη διάδοση του γερμανικού πολιτισμού και παιδείας, όπως το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, τα γερμανικά σχολεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης ή και ακόμα το Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹¹ Στον τομέα του πολιτισμού, η γαλλική επιρροή εξακολουθούσε να κατέχει άλλωστε τα πρωτεία, πριν αναμετρηθεί για μία ακόμη φορά με τη γερμανική πολιτιστική προπαγάνδα.¹²

Στο πλαίσιο αυτό, η εναγώνια προσπάθεια του τότε Γερμανού πρέσβη, Hans von Schoen (1922-1926), να τηρήσει ουδέτερη στάση απέναντι σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς για να μην κατηγορηθεί για ανάμειξη στην εσωτερική πολιτική της Ελλάδας, απέδωσε καρπούς, σε μια περίοδο κατά την οποία βρέθηκε αντιμέτωπος με ακανθώδη ζητήματα, όπως αυτά της αναγνώρισης της «Επαναστατικής κυβέρνησης» Πλαστήρα-Γονατά, της έκπτωσης της δυναστείας των Γκλύξμπουργκ και την ανακήρυξη της αβασιλευτής δημοκρατίας το 1924.¹³ Η ανέφελη θητεία του ευνοήθηκε από το γεγονός ότι κατά την περίοδο εκείνη η Γερμανία δεν επεδείκνυε ιδιαίτερη δραστηριότητα στα Βαλκάνια, καθώς ο Gustav Stresemann έδινε έμφαση στην πολιτική της (πρόσκαιρης) εκπλήρωσης των όρων της Συνθήκης των Βερσαλλιών, με απώτερο στόχο να πειστούν οι νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για την αναγκαιότητα τροποποίησης των όρων της. Η εξέλιξη αυτή παρείχε στις ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου τη δυνατότητα να υπερασπιστούν το status quo και να καλλιεργήσουν σχέσεις καλής γειτονίας με τις υπόλοιπες χώρες της βαλκανικής χερσονήσου.¹⁴

Αντίθετα, ο γερμανικός Τύπος, όσο και οι επίσημες αναφορές της Wilhelmstrasse, έδιναν έμφαση από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 στην προοπτική της γερμανικής οικονομικής διεύθυνσης στα Βαλκάνια. Ωστόσο, η προσπάθεια

¹¹ Βλ. ενδεικτικά, Μαρία Δημητριάδου-Λουμάκη, «Η γερμανική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα τη δεκαετία 1920-1930», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σσ. 46-47, 56-57, 71-78.

¹² Για μια συνολική αποτίμηση της πολιτιστικής προπαγάνδας των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ελλάδα πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. ενδεικτικά, Χάγκεν Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτιστικής διεύθυνσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960», Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, β΄ έκδ., Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σσ. 87-120.

¹³ Δημητριάδου-Λουμάκη, «Η γερμανική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα», σσ. 37-40.

¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 100-101 και 110.

γερμανικοί επιχειρηματικοί κολοσσοί να αναλάβουν δημόσια έργα στην Ελλάδα δεν απέδωσε άμεσα ιδιαίτερους καρπούς, καθώς υπήρχε έντονος διεθνής ανταγωνισμός, σε περίοδο μεγάλης εσωτερικής πολιτικής αστάθειας. Στο πλαίσιο αυτό, την αντίδραση του Βερολίνου προκάλεσε η απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη να μην επικυρώσει τη σύμβαση με τη Siemens-Halske για την εγκατάσταση του πρώτου τηλεφωνικού δικτύου στην Ελλάδα, που είχε συναφθεί από τον δικτάτορα Θεόδωρο Πάγκαλο.¹⁵

Μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1928-1932), η γερμανική πλευρά διαπίστωσε ότι οι διμερείς σχέσεις, που μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν περιοριστεί στο επίπεδο των εμπορικών ανταλλαγών, λειτουργούσαν πλέον απρόσκοπτα σε όλα τα επίπεδα. Το Βερολίνο γνώριζε ότι ο Βενιζέλος αναζητούσε μια νέα ισορροπία στις σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις, με αφορμή δε την επίσημη επίσκεψή του στο Βερολίνο κάλεσε τη γερμανική κυβέρνηση να «δραστηριοποιηθεί στο χώρο της ευρύτερης οικονομίας».¹⁶ Μάλιστα, με την απόφασή του να προχωρήσει σε συμφωνία με τη Siemens (1930) για την εγκατάσταση του πρώτου αυτόματου τηλεφωνικού δικτύου στη νότια Ευρώπη, με αντάλλαγμα την αύξηση στις εξαγωγές ελληνικών καπνών στη Γερμανία, κατάφερε να διασκεδάσει σχεδόν κάθε δυσπιστία του Βερολίνου προς το πρόσωπό του. Επί των ημερών του η Siemens, που σύμφωνα με τον Δανό ιστορικό Mogens Pelt υπήρξε η πρώτη μεγάλη εταιρεία που δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τέθηκε επικεφαλής της κοινοπραξίας που ανέλαβε τον εκσυγχρονισμό του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιά, καθώς και την κατασκευή του εμβληματικού σταθμού της Ομόνοιας.¹⁷

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 112 και σσ. 274-301. Για τη δικτατορία Πάγκαλου βλ. επίσης Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σσ. 139-142.

¹⁶ Περισσότερα για την επίσκεψη του Βενιζέλου στο Βερολίνο μεταξύ 29^{ης} Σεπτεμβρίου και 1^{ης} Οκτωβρίου 1929 βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «Ειδήσεις από την Ελλάδα: Όψεις των ελληνο-γερμανικών σχέσεων τη δεκαετία του 1920», Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Έθνος, κράτος και πολιτική. Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας αφιερωμένες στον Γιάννη Σ. Κολιόπουλο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 104-112. Από τις επαφές αυτές η μεγάλη κερδισμένη ήταν αναμφίβολα η Γερμανία που κατάφερε να διεισδύσει σε μία έως τότε κλειστή αγορά και να συνάψει ιδιαίτερα επικερδείς συμφωνίες και μεγάλα συμβόλαια, ενώ για την Ελλάδα –που είχε δώσει και δεν είχε πάρει τίποτε– το μόνο όφελος ήταν οι πολιτικές εντυπώσεις εντός και εκτός της χώρας.

¹⁷ Νίκος Παπαναστασίου, «Οι ελληνο-γερμανικές σχέσεις κατά τη δεκαετία του 1930», Ευάγγελος Χρυσός – Wolfgang Schultheiss (επιμ.), *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σσ. 199-200. Για τις απαρχές της μεταπολεμικής δραστηριοποίησης της Siemens στην Ελλάδα βλ. επίσης, Mogens Pelt, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War 1929-41*,

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Αν κρίνει κανείς από την αντίδραση του Γερμανού πρέσβη στην Αθήνα Ernst Eisenlohr (1931-1936), στις αρχές της δεκαετίας του 1930, αποδεικνύεται ότι η γερμανική πλευρά εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει με καχυποψία τον Βενιζέλο, λόγω της διαχρονικής συμπόρευσής του με τις Δυτικές Δυνάμεις. Ο Έλληνας πρωθυπουργός περιγραφόταν ως γνήσιο πολιτικό ον που δεν αντιλαμβάνόταν την ανάγκη προτεραιότητας στην οικονομία, υποτιμώντας με τον τρόπο αυτό τη συμβολή του στην ενίσχυση της γερμανικής οικονομικής παρουσίας στην Ελλάδα.¹⁸

Απογοητευμένο υπήρξε το Βερολίνο και από την εξωτερική πολιτική του παραδοσιακά φιλογερμανικού Λαϊκού Κόμματος υπό τον πρωθυπουργό Παναγή Τσαλδάρη, που μετά το 1933 υιοθέτησε αρχικά το βενιζελικό πλαίσιο της πολυμερούς διαβαλκανικής συνεργασίας και στη συνέχεια ενέταξε την Ελλάδα στη βρετανική σφαίρα επιρροής (British Connection).¹⁹ Ωστόσο, η επιβάρυνση των ελληνογερμανικών σχέσεων ήταν πρόσκαιρη, καθώς το 1932 συνάφθηκαν συμφωνίες εμπορικού συμψηφισμού (clearing), με τις οποίες η ναζιστική Γερμανία κατέλαβε στη συνέχεια την πρώτη θέση στις εξαγωγές προς την Ελλάδα, όσο και στις εισαγωγές ελληνικών (αγροτικών) προϊόντων (καπνά, σταφίδες κλπ).

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα εξακολουθούσαν να ευνοούν τις επιδιώξεις του Βερολίνου, δεδομένου ότι ο Μεταξάς ανέλαβε τη θέση του υπουργού Στρατιωτικών και αντιπροέδρου της κυβέρνησης, στη νέα (υπηρεσιακή) κυβέρνηση Δεμερτζή, που προέκυψε από τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936. Μάλιστα, μετά τον θάνατο του υπηρεσιακού πρωθυπουργού ο Μεταξάς, που είχε κερδίσει ως υπέρμαχος «δικτατορικών λύσεων» τη συμπάθεια της ναζιστικής κυβέρνησης, ορίστηκε μεταβατικός πρωθυπουργός, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα τη συναίνεση του βασιλιά Γεωργίου Β΄ για την εγκαθίδρυση δικτατορίας.²⁰

Με νωπές ακόμη τις μνήμες από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ο Μεταξάς ως επιτελικός αξιωματικός είχε σταθερό διάυλο επικοινωνίας

Κοπεγγάγη (Museum Tusculanum Press) 1998, σσ. 55-56. Σύμφωνα με τον Pelt: "Siemens was the first major company to enter the Greek Market after the First World War" (σ. 180). Ακόμη, Δημητριάδου-Λουμάκη, «Η γερμανική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα», σσ. 221-224.

¹⁸ Hagen Fleischer, „Post Bellum. Das deutsche Venizelos-Bild nach dem Ersten Weltkrieg“, Gunnar Hering (επιμ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Peter Lang Verlag, Φρανκφούρτη 1993, σσ. 227-229.

¹⁹ Την επιλογή αυτή «υιοθέτησαν και εφάρμοσαν με συνέπεια (και) οι μεταγενέστερες ελληνικές κυβερνήσεις», βλ. Μανόλης Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στη Νοτιανατολική Ευρώπη, 1933-1936*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2010, σ. 470.

²⁰ Για τη μεταξική δικτατορία βλ. γενικά Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2009. Επίσης, Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου, ε΄ έκδ.*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

με στελέχη της γερμανικής Πρεσβείας και επηρέαζε τον Κωνσταντίνο προς όφελος της πολιτικής του Kaiser,²¹ η γερμανική αντιπροσωπεία στην Αθήνα επιδοκίμασε την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας.²² Άλλωστε ο Μεταξάς είχε ήδη φροντίσει ως υπουργός Στρατιωτικών να αναθερμάνει ήδη από τις αρχές του 1936 τις σχέσεις του με το Βερολίνο, λόγω της πρόθεσής του να αξιοποιήσει τις συμφωνίες εμπορικού συμψηφισμού για να καλύψει τις ελληνικές εξοπλιστικές ανάγκες από τη γερμανική αγορά.²³

Η στρατηγική επιδίωξη «καπνά έναντι όπλων»²⁴ αλλά και η κυρίαρχη θέση της Γερμανίας επί του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας, μέσω των συμφωνιών εμπορικού συμψηφισμού, δεν υπήρξαν προοίμιο (συγκαλυμμένης) ένταξης της χώρας σε ένα καθεστώς *informal empire* στη βαλκανική χερσόνησο. Δεν έλαβε, δηλαδή, τον χαρακτήρα οικονομικού εναγκαλισμού και συνακόλουθης πολιτικής καθυπόταξης στη Γερμανία. Αποτρεπτικά λειτούργησε κυρίως η μεσογειακή φύση της ελληνικής οικονομίας (ναυτιλία, εμβάσματα ομογένειας κ.ά.), που εξισορρόπησε τη γερμανική επιρροή και προστάτευσε την Ελλάδα από τη δίνη της παντοδυναμίας του Γ' Ράιχ.²⁵

Η ναζιστική Γερμανία θεωρούσε ως εκ τούτου το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου την προσφορότερη λύση για τα γερμανικά συμφέροντα στην Ελλάδα, μολοντί γνώριζε ότι η ελληνική πολιτική ασφαλείας εκείνης της περιόδου είχε ως άξονα αναφοράς τη Βρετανία. Το γεγονός ότι ο βρετανικός και ο γερμανικός παράγοντας στην Ελλάδα δεν ήταν μέχρι το 1938 ανταγωνιστικοί, επέτρεψε παράλληλα την ενίσχυση των επαφών της Αθήνας με το Βερολίνο, εφόσον δεν θίγονταν βασικές προτεραιότητες της γερμανικής πολιτικής στην περιοχή, που ήταν η αποτροπή της δημιουργίας πολιτικού και στρατιωτικού συνασπισμού

²¹ Leon, *ό.π.*, σσ. 377-384 και 442-444.

²² Ειδικότερα για τις ελληνογερμανικές σχέσεις τη μεταξική περίοδο βλ. Nikos Papanastasiou, *Die Metaxas-Diktatur und das nationalsozialistische Deutschland (1936-1941)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αουγκσμπουργκ 2000. Επίσης, Αννίβας Βελλιάδης, *Μεταξάς-Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην μεταξική δικτατορία, 1936-1941*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2003.

²³ Περισσότερα για το ελληνο-γερμανικό κλίρινγκ και το εμπόριο όπλων μεταξύ Ελλάδας-Γερμανίας, που αμφότερα παρουσίασαν αλματώδη αύξηση μεταξύ 1936-40, βλ. Mogens Pelt, «Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού. Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, β' έκδ., Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σσ. 370-394, ειδικότερα 388-394.

²⁴ Βλ. Emmanouil Zacharioudakis, *Die deutsch-griechischen Beziehungen 1933-1941*, Matthiesen Verlag, Χούσουμ 2002, σσ. 92-107.

²⁵ Νίκος Παπαναστασίου, «Η στρατηγική 'συνεργασία' Ελλάδας-Γερμανίας (1936-1941)», Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2009, σσ. 221-224.

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

στα Βαλκάνια υπό αγγλική κηδεμονία και η διατήρηση της ισχυρής γερμανικής οικονομικής παρουσίας στην περιοχή. Δεν είχε, ωστόσο, περάσει απαρατήρητο στο Βερολίνο ότι, παρά τις ομοιότητες και τα κάθε λογής «δάνεια» από τα φασιστικά καθεστώτα (όπως η ίδρυση της ΕΟΝ και των ταγμάτων εργασίας, η αστυνομική συνεργασία στο πλαίσιο συγκρότησης αντικομμουνιστικού μετώπου, η προπαγάνδα²⁶ κ.ά.), ο Μεταξάς απέφευγε συστηματικά να τα προβάλλει ως εθνικοσοσιαλιστικό πρότυπο. Επίσης, δεν είχε υιοθετήσει τα φυλετικά δόγματα του Ράιχ και την αντισημιτική κοσμοθεωρία του.²⁷

Εντούτοις, ο Μεταξάς είχε θεμελιώσει ένα αυταρχικό αντικομμουνιστικό καθεστώς και δεν έπαυε να αποτελεί δυνάμει «συμμαχικό παράγοντα», αφού η Ελλάδα έθετε φραγμό σε οποιαδήποτε απόπειρα σοβιετικής διείσδυσης στο Αιγαίο. Από αυτή την άποψη, το μεταξικό καθεστώς θα είχε ενδεχομένως την ευκαιρία να περιληφθεί μελλοντικά σε κάποιον συνασπισμό τύπου Αντικομμιντέρν. Πάντως, δεν φαίνεται να εκδηλώθηκαν γερμανικές πιέσεις προς αυτή την κατεύθυνση. Άλλωστε, ο Μεταξάς ήταν πολύ προσεκτικός στο να στρέψει την ελληνική εξωτερική πολιτική σε γερμανόφιλους προσανατολισμούς.²⁸

Με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η ελληνική διπλωματία επισήμως εξακολουθούσε την αποφυγή προκλήσεων, στην ουσία όμως είχε προσκολληθεί στο βρετανικό άρμα. Αποκαλυπτικές του διεθνούς προσανατολισμού της χώρας αλλά και της τυπικής, αλλά όχι ουσιαστικής ουδετερότητας της Ελλάδας, ήταν οι συμφωνίες (τέλη 1939-αρχές 1940) προνομιακής μίσθωσης στη Βρετανία μεγάλου τμήματος του ελληνικού εμπορικού στόλου, που συνοδεύονταν από τη δέσμευση να περικοπούν σημαντικά οι εξαγωγές της Ελλάδας προς τη Γερμανία. Το γεγονός ότι αγνοήθηκαν οι γερμανικές προειδοποιήσεις στο ζήτημα της ναύλωσης ελληνικών πλοίων στη Βρετανία, με άμεση συνέπεια την προσωρινή διακοπή των εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας με τη Γερμανία, θεωρήθηκε από το Βερολίνο ως προανάκρουσμα της συμμαχίας Αθηνών-Λονδίνου.²⁹ Η μερική ιδεολογική συγγένεια της 4^{ης} Αυγούστου με το Γ' Ράιχ δεν

²⁶ Για παράδειγμα βλ. Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μάρα Μοίρα, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά Bernard Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των διακοινωνικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μετάφρ. Γιώργος Σαρατσιώτης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, σσ. 251. Επίσης, Κ. Ε. Fleming, *Greece. A Jewish History*, Princeton University Press, Πρίνστον 2008, σ. 101. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2016, σσ. 53-85.

²⁸ Papanastasiou, *ό.π.*, σ. 63, υποσημ. 181.

²⁹ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 182-191.

ακούσε από μόνη της για να απαλύνει την κλιμακούμενη καχυποψία της εθνικοσοσιαλιστικής ηγεσίας.

Μετά την ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας, τις σχέσεις του μεταξικού καθεστώτος με το Ράιχ επιβάρυνε ιδιαίτερα η διάχυτη φημολογία για το ενδεχόμενο αγγλικής αεροπορικής επιδρομής στις ρουμανικές πετρελαιοπηγές από ελληνικού εδάφους. Ήδη πριν από τον θάνατο του Μεταξά, στα τέλη Ιανουαρίου 1941, οι διμερείς επαφές έμοιαζαν με παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος, καθώς οι δύο πλευρές ήταν πλέον πεπεισμένες ότι πέρα από το έλλειμμα αξιοπιστίας που καταλογιζόταν αμοιτέρωθεν, εξέλιπαν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις (και κυρίως) η βούληση για την παραμικρή αναπροσαρμογή της ελληνικής στρατηγικής, πόσο μάλλον για ειρήνευση στο ελληνο-αλβανικό μέτωπο με γερμανική διαμεσολάβηση. Η τελεσίδικη απόφαση του Hitler να επιτεθεί στην Ελλάδα συνδέεται κυρίως με την πρόθεση της πλήρους εξάλειψης του κινδύνου αεροπορικής επίθεσης από ελληνικού εδάφους στις πετρελαιοπηγές της Ρουμανίας, αλλά και για να διασφαλιστούν τα νώτα των γερμανικών επεμβατικών δυνάμεων κατά της ΕΣΣΔ, ενώ συνοδεύτηκε από έγγραφη διαβεβαίωση προς τη Βουλγαρία για παραχώρηση εξόδου στο Αιγαίο.³⁰ Για τον ίδιο σκοπό είχαν προηγηθεί ανάλογες διαπραγματεύσεις με τη Γιουγκοσλαβία με δέλεαρ τη Θεσσαλονίκη.³¹

Τις σχέσεις της Ελλάδας με το ναζιστικό καθεστώς, που εξακολουθούσε μέχρι τέλους να αποτελεί τον κυριότερο εμπορικό εταίρο της χώρας, επιβάρυναν και τα γαλλικά στρατιωτικά έγγραφα που πιστοποιούσαν την ελληνική συμμετοχή στις συμμαχικές διαπραγματεύσεις υπό τον Γάλλο συνταγματάρχη M. Weygand για το άνοιγμα νέου πολεμικού μετώπου στα Βαλκάνια. Αυτά εντοπίστηκαν από τη Wehrmacht κατά την προέλασή της στο δυτικό μέτωπο στον σιδηροδρομικό σταθμό της Σαριτέ (La Charité-sur-Saône).³²

Δεδομένου ότι το γερμανικό σχέδιο επίθεσης (Επιχείρηση „Marita“) στην Ελλάδα είχε πρωτίστως «προληπτικό» χαρακτήρα, δόθηκε η δυνατότητα στο Βερολίνο να επιβεβαιώσει το ιταλικό προβάδισμα (*preponderanza*) στην Ελλάδα, κατά τη διανομή των ζωνών κατοχής, εντάσσοντας στη γερμανική κατοχική διοίκηση περιορισμένα σημεία μεγάλου στρατηγικού ενδιαφέροντος (ορισμένοι

³⁰ Βλ. Heinz A. Richter, *Η ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος*, μετάφρ. Κώστας Σαρρόπουλος, Γκοβόστης, Αθήνα 1998, σσ. 195-212.

³¹ Βλ. ενδεικτικά, Σπύρος Λιναρδάτος, *Ο Ιωάννης Μεταξάς και οι Μεγάλες Δυνάμεις (1936-1940)*, β' έκδ., Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1993, σ. 133. Επίσης, Constantinos Svolopoulos, "Greece and its Neighbours on the Eve of the German Invasion of the Balkans", *Balkan Studies*, 28/2 (1987), 355-371.

³² Richter, *ό.π.*, σ. 43.

θύλακες στην Αττική, η Θεσσαλονίκη και η ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, τους τρεις από τους τέσσερις νομούς της Κρήτης, καθώς επίσης στενό τμήμα της ελληνο-τουρκικής παραμεθορίου). Καθώς, ωστόσο, κυριάρχησε η λογική της κατεχόμενης οικονομίας, κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ξένης στρατιωτικής Κατοχής υπήρξε εξαρχής η «απαλλοτριώση» των πόρων και των παραγωγικών μέσων της Ελλάδας. Στο πλαίσιο της τριπλής Κατοχής, το μεγαλύτερο τμήμα της χώρας παραχωρήθηκε στη δικαιοδοσία των Ιταλών (Αττική πλην του Πειραιά, Σάμος, Λασιθί, οι Κυκλάδες, τα νησιά του Ιονίου και η Θεσπρωτία), ενώ η γερμανική ηγεσία επιβράβευσε ταυτόχρονα τη φιλοξονική πολιτική της Βουλγαρίας, με την παραχώρηση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.³³

Προηγουμένως, το Βερολίνο είχε αποσπάσει τη συγκατάθεση των δύο εταίρων του να του εκχωρήσουν την οικονομική εκμετάλλευση των ζωνών κατοχής τους. Η Γερμανία δεν είχε πολιτικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα, αυτό όμως δεν σήμαινε ότι θα παραιτούνταν από οικονομικές διεκδικήσεις. Η Ελλάδα, όπως και άλλες κατεχόμενες χώρες, έπρεπε να «χρηματοδοτήσουν» την πολεμική προσπάθεια του Ράιχ, με συνέπεια την ένταξή τους σε μια ευρύτερη οικονομική ζώνη αλλά και την οικονομική τους εξαθλίωση. Τα έξοδα Κατοχής, η εκμετάλλευση ελληνικών πλουτοπαραγωγικών πηγών από γερμανικές εταιρείες-κολοσσούς και η αποστολή Ελλήνων εργατών στο Γ' Ράιχ είναι ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα για την ελληνική «συμμετοχή» στον πόλεμο του Hitler.³⁴

Καθώς το ναζιστικό διοικητικό οικοδόμημα στην κατεχόμενη Ελλάδα είχε ως κύριο στόχο τη στοιχειώδη λειτουργία της κρατικής μηχανής και τη διατήρηση της «τάξης και της ασφάλειας», το Βερολίνο ευνοούσε – όπως και στις υπόλοιπες κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες – την ύπαρξη πολλών πόλων εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό εντασσόταν και ο διορισμός δωσιλογικών κυβερνήσεων και η ενεργοποίηση του εγχώριου διοικητικού μηχανισμού. Τόσο η αντιμετώπιση εκ μέρους

³³ Περισσότερα για τη δομή και τη διαμόρφωση της στρατιωτικής διοίκησης στις τρεις ζώνες Κατοχής βλ. Rainer Eckert, *Vom „Fall Marita“ zur „wirtschaftlichen Sonderaktion“: Die deutsche Besatzungspolitik in Griechenland vom 6. April 1941 bis zur Kriegswende im Februar/März 1943*, Peter Lang Verlag, Φρανκφούρτη (Μάιν) 1992, σσ. 28-73.

³⁴ Αναλυτικότερα για τα ζητήματα αυτά βλ. την ογκώδη εργασία του Βασίλειος Γ. Μανουσάκης, «Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η ελληνική οικονομία της 'Νέας Ευρώπης' του Άξονα και το ζήτημα της οικονομικής συνεργασίας με τους κατακτητές», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014. Επίσης, Eckert, *ό.π.*, *passim*.

του Βερολίνου της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης που σχημάτισε ο στρατηγός Γεώργιος Τσολάκογλου, λίγες ημέρες αφότου είχε υπογράψει τη συνθηκολόγηση των ελληνικών στρατευμάτων στις 20 Απριλίου 1941, όσο και του γερμανοτραφή διαδόχου του, γυναικολόγου Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου, επιβεβαίωσαν τη γενικότερη ανυποληψία με την οποία περιέβαλαν οι αξιωματούχοι του Ράιχ στην Ελλάδα τον θεσμό της κατοχικής κυβέρνησης. Καλύτερη μεταχείριση επιφυλάχθηκε μόνο στον Ιωάννη Ράλλη, ώστε να προωθήσει τη συγκρότηση ελληνικών ένοπλων τμημάτων από «εθνικιστές» («Τάγματα Ασφαλείας» και άλλες παρεμφερείς εθελοντικές μονάδες), με σκοπό την «αυτοδύναμη» ελληνική συμμετοχή στην καταπολέμηση του «κομμουνιστικού κινδύνου».³⁵

Ας σημειωθεί ότι το καθεστώς της τριζωνικής κατοχικής διοίκησης που επιβλήθηκε στην Ελλάδα αποδείχτηκε πρόσκαιρο εμπόδιο για τη συνεπή εφαρμογή της «Τελικής Λύσης του Εβραϊκού Ζητήματος» στην κατεχόμενη χώρα, όπως χαρακτηρίζαν κατ' ευφημισμό οι αξιωματούχοι του Ράιχ τον εκτοπισμό και την εξόντωση των Εβραίων ανά την Ευρώπη, λόγω κυρίως της απροθυμίας των Ιταλών, που έλεγχαν το 70% της ελληνικής επικράτειας. Το γενοκτονικό ενδιαφέρον του κατακτητή επικεντρώθηκε ήδη από το 1942 στη Θεσσαλονίκη, όπου κατοικούσαν τα δύο τρίτα των Εβραίων της χώρας, δηλαδή περίπου 45.000. Τελικά, από τους σχεδόν 73.000 Εβραίους που ζούσαν στην Ελλάδα το 1941, μόνο ένα 17% μπόρεσε να ξεφύγει από τα γρανάζια του ναζιστικού μηχανισμού εξόντωσης.³⁶

Ο αποκλεισμός, η δίωξη και η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων υπήρξαν το αποκορύφωμα της ναζιστικής πολιτικής στην Ελλάδα. Παράλληλα, οι γερμανικές αρχές Κατοχής υιοθέτησαν αυστηρά μέτρα για την καταπολέμηση του αντιστασιακού κινήματος και των ανταρτικών οργανώσεων. Ήδη, από το καλοκαίρι του 1941 επιβλήθηκαν ποινές σε Έλληνες πολίτες, που είχαν δείξει έμπρακτα τη συμπάθεια και την αλληλεγγύη τους σε αιχμάλωτους Βρετανούς στρατιώτες. Μετά την Κρήτη ακολούθησαν το φθινόπωρο του ίδιου έτους τα πρώτα μαζικά στρατιωτικά αντίποινα στην Κεντρική Μακεδονία, για να συνεχιστούν από το 1943 και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Τοπωνύμια όπως Άνω και Κά-

³⁵ Σχετικά με τα κίνητρα της ίδρυσης των Ταγμάτων Ασφαλείας από την σκοπιά του τρίτου κατοχικού πρωθυπουργού, βλ. Γεώργιος Ι. Ράλλης (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήνα, 1947, σσ. 56-65.

³⁶ Από τη διαρκώς αυξανόμενη βιβλιογραφία για την εξόντωση του ελληνικού εβραϊσμού κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής βλ. ενδεικτικά, Ρένα Μόλχο, *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*, Πατάκης, Αθήνα 2014. Hagen Fleischer, „Griechenland“, Wolfgang Benz (Hg.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Deutscher Taschenbuch Verlag, Μόναχο 1996, σσ. 241-274.

τω Κερδύλλια, Μεσόβουνο, Καλάβρυτα, Κλεισούρα, Λυγγιάδες και Δίστομο έγιναν ευρύτερα γνωστά στο πανελλήνιο, ενώ τα στρατόπεδα συγκέντρωσης Χαϊδαρίου στην Αθήνα και Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσαν εξίσου σύμβολα της ναζιστικής τρομοκρατίας.³⁷

Τέλος, η πείνα και η οικονομική καταστροφή που επήλθαν μεσούσης της Κατοχής συμπλήρωσαν την εξαθλίωση του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα των ασθενέστερων οικονομικά στρωμάτων,³⁸ με το αντιγερμανικό μένος να φουντώνει και δικαιολογημένα να αποτελεί σημείο τριβής ανάμεσα στους επικεφαλής της Wehrmacht και στην κατοχική κυβέρνηση, καθιστώντας δύσκολη, αν όχι αδύνατη, οποιαδήποτε ελληνογερμανική προσέγγιση στο προσεχές ειρηνικό μέλλον. Υπό τις συνθήκες αυτές δεν είναι να απορεί κανείς για τον περιορισμό των παραδοσιακών (κωνσταντινικών) φιλογερμανικών κύκλων σε μια ελάχιστη μειοψηφία.

Μολονότι οι τραγικές συνέπειες της γερμανικής Κατοχής έμειναν βαθιά χαραγμένες στην ελληνική συλλογική μνήμη,³⁹ οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις έδειξαν διατεθειμένες όχι μόνο να αποκαταστήσουν τις σχέσεις με τη νέα Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ) στις αρχές της δεκαετίας του '50 αλλά και να αποβλέψουν την επανεκκίνηση της διμερούς συνεργασίας μέσα

³⁷ Για τη γερμανική Κατοχή και ειδικότερα για το ζήτημα των γερμανικών αντιποίνων βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, 2 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα 1990, 1995. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994. Επίσης, Στράτος Ν. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2007. Για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης Χαϊδαρίου και Παύλου Μελά βλ. Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα 2014, σσ. 147-196.

³⁸ Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, μετάφρ. Δημήτρης Μιχαήλ, Εστία, Αθήνα 2011.

³⁹ Καρπός της σχέσης Γερμανού στρατιώτη και Ελληνίδας στην κατεχόμενη Αθήνα, η Μαριζα Κωχ και η αδερφή της επιλέχθηκαν (λόγω των ξανθών μαλλιών τους) από τις κοινοτικές αρχές για να προσφέρουν την ανθοδέσμη στον Γερμανό καγκελάριο Konrad Adenauer κατά την επίσκεψή του στη Σαντορίνη τον Μάρτιο του 1954. Σημειώνει η Μαριζα στο αυτοβιογραφικό αφήγημά της: «Ο ερχομός του Καγκελάριου έφερε στις μνήμες των χωριανών την εποχή της Κατοχής. Στα καφενεία κουβέντιαζαν για τις φοβερές νύχτες με την απαγόρευση της κυκλοφορίας – τα ποδοβολητά που ακούγονταν στα ριμίδια του χωριού και προκαλούσαν τρόμο όταν οι Γερμανοί κυνηγούσαν αυτούς που τολμούσαν να βγουν από τα σπίτια τους. Μιλούσαν για το πόσο πέθαναν από την πείνα στην Αθήνα, γι' αυτούς που κατάφεραν να μπουν σε βάρκες και, με κίνδυνο της ζωής τους από τις νάρκες στη θάλασσα, να φθάσουν σκελετωμένοι στο νησί για να επιβιώσουν. Αυτά και πολλά άλλα συζητούσαν και αναρωτιούνταν ποιος έδωσε την άδεια να έρθει ένας Γερμανός στο νησί, κι αν ήταν και Καγκελάριος!», βλ. Μαριζα Κωχ, *Το ξανθό κορίτσι της Σαντορίνης*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2018, σσ. 118-122.

από την κοινή επιδίωξη της ένταξης στον δυτικό συνασπισμό. Εντυπωσιάζει, σήμερα, τον αμέτοχο παρατηρητή το γεγονός ότι οι ελληνικές αστικές ελίτ προέταξαν το (οικονομικό ιδίως) συμφέρον της χώρας έναντι συναισθηματισμών και ρεβανσισμών, επιχειρώντας διακριτικά να επουλώσουν τις ανοικτές ακόμη πληγές του κατοχικού παρελθόντος και να τολμήσουν ένα νέο ξεκίνημα στις ελληνογερμανικές σχέσεις, προθέσεις που δεν πέρασαν απαρατήρητες από τη γερμανική διπλωματική αντιπροσωπεία στην Αθήνα και συνοδεύτηκαν από ευμενή σχόλια. Μπορεί το πρόσφατο κοινό παρελθόν να ήταν συγκρουσιακό, το μέλλον όμως έπρεπε να είναι διαφορετικό, υπό την ελπιδοφόρα προοπτική της ευρωατλαντικής συνύπαρξης και συνεργασίας.⁴⁰

Καθώς, ωστόσο, η Ελλάδα προσπαθούσε να επουλώσει τις πληγές του Εμφυλίου Πολέμου (1946-49), έδινε ιδιαίτερη προτεραιότητα στην επανέναρξη των εξαγωγών ελληνικών προϊόντων προς τη Γερμανία. Πόσο σημαντική ήταν η ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων αποδεικνύεται από την υπογραφή της συμφωνίας για την εξαγωγή καπνών (26.10.1950), που συνοδεύτηκε τρία χρόνια αργότερα από την υπογραφή διμερούς συμφώνου οικονομικής συνεργασίας, με την οποία η Βόννη δεσμευόταν να ενισχύσει την ελληνική οικονομία με 200 εκατομμύρια μάρκα. Σημαντικό υπόβαθρο για την ενίσχυση των διμερών σχέσεων αποδείχτηκε μεταπολεμικά και η συνεργασία στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, καθώς η Ελλάδα, που υπήρξε μέλος από το 1952, υποστήριξε την ένταξη της ΟΔΓ στην ευρωατλαντική συμμαχία το 1955.⁴¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός, Αλέξανδρος Παπάγος, ο οποίος είχε συλληφθεί το 1943 από τις γερμανικές αρχές και είχε φυλακιστεί μέχρι το τέλος του πολέμου σε ναζιστικά

⁴⁰ Για τις προσλήψεις της γερμανικής Κατοχής στην ελληνική συλλογική μνήμη βλ. Chryssoula Kambas – Marilisa Mitsou (επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg. Griechische und deutsche Erinnerungskultur*, Böhlau Verlag, Κολωνία 2015. Για τις νέες μεταπολεμικές πολιτικές προτεραιότητες που επέβαλαν την αποκατάσταση των διμερών επαφών και τη συνεργασία σε βάρος των οδυνηρών μνημών της Κατοχής, ακόμα και όταν αυτές σποραδικά αναδύονταν με τρόπο δυσάρεστο-αμήχανο στο κοινωνικοπολιτικό προσκήνιο βλ. ενδεικτικά, Χάγκεν Φλάισερ, «Το γερμανοελληνικό... τρίγωνο, 1949-1989: Πολιτικές σκοπιμότητες και στρατευμένες μήμες των δύο γερμανικών κρατών και της Ελλάδας», Κυριάκος Δ. Κεντρωτής (επιμ.), *Μετά το «τέλος» της Ιστορίας*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2012, σσ. 68-70. Hagen Fleischer, „Der lange Schatten des Krieges und die griechischen Kalenden der deutschen Diplomatie“, Chryssoula Kambas – Marilisa Mitsou (επιμ.), *Hellas verstehen. Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Κολωνία 2010, σσ. 224-229.

⁴¹ Dimitris Apostolopoulos, *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen. Historische Hypothek und moralischer Kredit. Die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraums 1958-1967*, Lang Verlag, Φρανκφούρτη (Μάιν) 2004, σσ. 48-51.

στρατόπεδα συγκέντρωσης, αποδείχθηκε ένθερμος υποστηρικτής της αποκατάστασης των ελληνο-(δυτικο)γερμανικών σχέσεων. Ήταν μάλιστα ο πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός που επισκέφθηκε μεταπολεμικά τη Βόννη, ευελπιστώντας να θέσει τις βάσεις για μια επιτυχημένη οικονομική συνεργασία αλλά και για να διατρανώσει τη θέση της Ελλάδας στο πλευρό των χωρών του «ελεύθερου κόσμου». Εξάλλου, σύμφωνα με την εκτίμηση του Στρατάρχη, η Ελλάδα και η Δυτική Γερμανία κατείχαν ιδιαίζουσα θέση στους κόλπους του δυτικού συνασπισμού, αφού συνόρευαν με κομμουνιστικά κράτη και αντιμετώπιζαν ένα φλέγον εθνικό ζήτημα: η Ελλάδα την ένωση με την Κύπρο, ενώ η ΟΔΓ την επανένωση με την Ανατολική Γερμανία.⁴² Στη σύσφιξη των διμερών σχέσεων οδήγησε και το σύμφωνο προσέλκυσης εργατών (Gastarbeiter) που σύναψε η Δυτική Γερμανία με την Ελλάδα το 1960, όταν η Βόννη επιδίωκε εναγωνίως να καλύψει τις ανάγκες της σε εργατικό δυναμικό.⁴³

Καθώς βασικό στοιχείο της νέας πολιτικής ταυτότητας της Δυτικής Γερμανίας επί καγκελάριου Adenauer ήταν η περιορισμένη αποναζιστικοποίηση, το ενδιαφέρον για τον ποινικό κολασμό εγκληματιών πολέμου επί γερμανικού εδάφους ήταν ανύπαρκτο. Μάλιστα το γεγονός ότι η Γερμανία αναδείχτηκε εκείνη την περίοδο στον σημαντικότερο εμπορικό εταίρο της Ελλάδας, συνοδεύτηκε το 1955 από πιέσεις προς τη κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την αποδοχή του γερμανικού αιτήματος χορήγησης γενικής αμνηστίας στους εγκληματίες πολέμου. Τελικά, η ελληνική κυβέρνηση εξέδωσε το 1959 νομοθετικό διάταγμα «περί της τροποποίησεως της περί εγκληματιών πολέμου νομοθεσίας», με το οποίο «θα έκλεινε οριστικά η δίωξη των εγκληματιών πολέμου επί ελληνικού εδάφους».⁴⁴

Η εκπλήρωση του απαρέγκλιτου αυτού όρου που έθετε η Βόννη για μια συνολική εξομάλυνση των διμερών επαφών, υπήρξε απόρροια της διετούς διεγκυστίνας γύρω από τη σύλληψη και φυλάκιση στην Ελλάδα του διαβόητου Max Merten, «συμβούλου» του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, ο οποίος καταδικάστηκε τον Μάρτιο του 1959 σε ποινή εικοσιπέντε ετών, πρωτί-

⁴² Σχετικά με τη στάση του Παπάγου έναντι της Δυτικής Γερμανίας βλ. Βάιος Καλογρηάς, «Η αποκατάσταση των ελληνο-δυτικογερμανικών σχέσεων κατά τη διακυβέρνηση Παπάγου, 1952-55», Κωνσταντίνος Μπότσιου – Γιάννης Σακκάς (επιμ.), *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος, 1945-1962. Νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 95-108. Βλ. συνολικά Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2009.

⁴³ Apostolopoulos, *ό.π.*, σσ. 235-246.

⁴⁴ Katerina Králoná, *Στη σκιά της Κατοχής. Οι ελληνογερμανικές σχέσεις την περίοδο 1940-2010*, μετάφρ. Κώστας Τσίβος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 238.

στως για συνέργεια στην εκτόπιση στα κρεματόρια του Άουσβιτς-Μπίρκεναου των Εβραίων της πόλης και στη συνέχεια εκδόθηκε στη Γερμανία.⁴⁵ Το ζωηρό ενδιαφέρον της ελληνικής κοινής γνώμης για τη δίκη Merten, ωστόσο, φανέρωνε ότι η «τακτοποίηση» του ζητήματος των εγκλημάτων πολέμου δεν θα αποτελούσε εύκολη υπόθεση για τις ελληνικές και δυτικογερμανικές κυβερνήσεις.

Όσον αφορά την καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων, μεταπολεμικά η γερμανική πλευρά οχυρώθηκε πίσω από το Σύμφωνο του Λονδίνου του 1953, προκειμένου να απορρίψει τις ελληνικές αξιώσεις για την καταβολή επανορθώσεων σε θύματα του ναζισμού ή και την αποπληρωμή του κατοχικού δανείου. Το Σύμφωνο του Λονδίνου, που είχε επικυρώσει και η Ελλάδα, συνέδεε την καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων με την οριστική διευθέτηση του Γερμανικού Ζητήματος, δηλαδή την επανένωση των δύο Γερμανιών. Ωστόσο, η ένταξη της Ελλάδας σε κοινή πρωτοβουλία πρώην κατεχόμενων από τα ναζιστικά στρατεύματα χωρών, κατέληξε στη διμερή συμφωνία με το Βερολίνο «περί παροχών υπέρ Ελλήνων υπηκόων», που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1960, κατόπιν επίπονων πιέσεων από ελληνικής πλευράς. Προέβλεπε πενιχρή αποζημίωση ύψους 115 εκατομμυρίων μάρκων υπέρ θυμάτων «δια λόγους φυλετικούς, θρησκευτικούς ή αντιθέσεως προς την εθνικοσοσιαλιστική κοσμοθεωρίαν», η οποία διανεμήθηκε σε περίπου 100.000 «δικαιούχους».⁴⁶

Η δυτικογερμανική στήριξη της ελληνικής οικονομίας οφειλόταν εν μέρει στην έκδηλη ανησυχία της Βόννης για την απόπειρα της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας (ΓΛΔ), ή αλλιώς Ανατολικής Γερμανίας, να εκμεταλλευθεί τα οικονομικά προβλήματα της Αθήνας, όπως και το Κυπριακό, και να επεκτείνει την επιρροή της στην Ελλάδα. Πράγματι, οι επαφές της ανατολικογερμανικής εμπορικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα κινούνταν στην κατεύθυνση μιας περιορισμένης, έστω, αναγνώρισης της ΓΛΔ από την Αθήνα, που αποτελούσε τον «αδύναμο κρίκο του καπιταλιστικού στρατοπέδου» στην Ευρώπη.⁴⁷ Πάντως, οι

⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 215-250. Επίσης, Σούζαν-Σοφία Σπηλιώτη, «Μια υπόθεση της πολιτικής και όχι της δικαιοσύνης: Η δίκη του Μέρτεν (1957-59) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μετάφρ. Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σσ. 319-328. Για μια διαφορετική άποψη σχετικά με τον ρόλο του Μέρτεν, βλ. Heinz A. Richter, „Der Kriegsverbrecher Max Merten“, Heinz A. Richter, *Mythen und Legenden in der griechischen Zeitgeschichte*, Franz Philipp Rutzen, Ρουπόλντιγκ 2016, σσ. 46-73.

⁴⁶ Κράλονά, ό.π., σ. 319. Δέσποινα-Γεωργία Κωνσταντινάκου, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα. Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.

⁴⁷ Andreas Stergiou, *Die Beziehungen zwischen Griechenland und der DDR und das Verhältnis der SED zur KKE*, Bibliopolis, Μανχάμ 2001, σσ. 102-118.

ελληνικές κυβερνήσεις σε καμία περίπτωση δεν επεδίωξαν την αναβάθμιση του ρόλου της ανατολικογερμανικής εμπορικής αντιπροσωπείας σε βάρος της ΟΔΓ. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα δυσχέραινε τη θέση της Ελλάδας στους κόλπους του δυτικού συνασπισμού και θα έθετε εν αμφιβόλω τις διμερείς ελληνο-δυτικογερμανικές σχέσεις.

Την ίδια, περίπου, εποχή, άρχισαν να ταξιδεύουν Έλληνες μετανάστες με προορισμό τη Δυτική Γερμανία. Βεβαίως, δεν ήταν η πρώτη φορά κατά την οποία Έλληνες πολίτες πρόσφεραν την (χειρωνακτική επί το πλείστον) εργασία τους προς όφελος της γερμανικής οικονομίας. Στην Κατοχή μερικές χιλιάδες Έλληνες είχαν αναζητήσει εθελοντικά εργασία, τροφή και στέγη στο Γ΄ Ράιχ. Δίπλα σε αυτούς πρέπει να μνημονευθούν και όσοι είχαν σταλεί εκεί υποχρεωτικά για την εκτέλεση καταναγκαστικής εργασίας (*Zwangsarbeit*), ανάμεσά τους και κρατούμενοι των ναζιστικών φυλακών και στρατοπέδων συγκέντρωσης. Το τέλος του πολέμου έφερε τη λύτρωση σε πολλούς από αυτούς, που επαναπατρίστηκαν με τη βοήθεια ελληνικών και συμμαχικών υπηρεσιών.⁴⁸

Αυτό το «δεύτερο μεταναστευτικό κύμα» διέφερε τελείως από το πρώτο. Δεν ήταν μόνο ότι το Γ΄ Ράιχ αποτελούσε παρελθόν. Αυτή τη φορά πολλοί Έλληνες μετανάστες επέλεξαν να ζήσουν μόνιμα στη χώρα που τους υποδέχτηκε, δημιουργώντας οικογένειες και εντάσσοντας εαυτούς στη δυτικογερμανική κοινωνία και πραγματικότητα. Παρ' όλα αυτά, δεν έχασαν την επαφή με την πατρίδα τους και η αποστολή εμβασμάτων στις ελληνικές τράπεζες αποδείχτηκε μια διόλου ευκαταφρόνητη βοήθεια για την ελληνική οικονομία.⁴⁹ Σημαντικότερο όλων, ίσως, ήταν πως για πρώτη φορά ήρθαν σε άμεση, προσωπική επαφή, Έλληνες και Γερμανοί, αναπτύχθηκαν σταδιακά δεσμοί φιλίας και αλληλοεκτίμησης, που δεν περιορίστηκαν σε πολιτικούς ή επιστημονικούς κύκλους και ξεπέρασαν κατά πολύ τις τυπικές επαγγελματικές σχέσεις. Δεν θα έπρεπε να

⁴⁸ Γενικότερα για το ζήτημα των εκτοπισμένων ατόμων βλ. ενδεικτικά Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα. Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018, σσ. 23-37. Ειδικότερα για τη διάσωση και τη δύσκολη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Πόλις, Αθήνα 2014.

⁴⁹ Βλ. γενικά Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος, «Οι οικονομικές σχέσεις Ελλάδας-Γερμανίας μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», Ευάγγελος Χρυσός – Wolfgang Schultheiss (επιμ.), *Ορόσημα ελληνογερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σσ. 277-291. Επίσης, Πάνος Καζάκος, «Από κρίση σε κρίση. Οικονομία και Δικτατορία 1967-1974», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 287-291. Επίσης του ίδιου, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2010.

υποτιμηθεί η σημασία αυτού του παράγοντα για την περαιτέρω πορεία των ελληνο-δυτικογερμανικών σχέσεων.⁵⁰

Το απριλιανό πραξικόπημα του 1967 υπήρξε τομή στις σχέσεις Αθήνας και Βόννης, αφού η ΟΔΓ, όπως και οι υπόλοιπες άλλωστε δυτικές χώρες, έπρεπε να επανακαθορίσει την πολιτική της έναντι της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Αν και σε επίσημο επίπεδο η Βόννη δεν διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με την Αθήνα, θέλοντας να αποφύγει ενδεχόμενη αποστασιοποίηση της Ελλάδας από τον δυτικό συνασπισμό,⁵¹ σε επίπεδο πολιτικών κομμάτων (ιδίως η SPD), συνδικαλιστικών φορέων και φοιτητικών οργανώσεων εκδηλώθηκε κύμα συμπάθειας προς τα θύματα της δικτατορίας και τους πολιτικούς εξόριστους που βρέθηκαν στο έδαφος της ΟΔΓ. Μαζική ήταν η συμμετοχή στις διάφορες διαδηλώσεις και πορείες κατά της 21^{ης} Απριλίου των Ελλήνων φοιτητών και μεταναστών. Δυτικογερμανικές υπηρεσίες πάλι προστάτευαν Έλληνες πολίτες, που διώκονταν από όργανα της δικτατορίας, ενώ ο δυτικογερμανικός Τύπος (για παράδειγμα το περιοδικό *Der Spiegel*) έκανε συχνά αναφορές στο καθεστώς ανελευθερίας που επικρατούσε στην Αθήνα.⁵²

Πολιτικοί εξόριστοι δεν υπήρχαν μόνο στη Δυτική Γερμανία. Μια άλλη ομάδα, αυτή των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου Πολέμου, απολάμβανε ήδη από το 1949/50 τη φιλοξενία του έτερου γερμανικού κράτους, της Ανατολικής Γερμανίας. Στην πλειονότητά τους επρόκειτο για άτομα παιδικής και εφηβικής ηλικίας, που ενηλικιώθηκαν στην Ανατολική Γερμανία και που γι' αυτόν τον λόγο έβλεπαν σε αυτή τη νέα τους σοσιαλιστική πατρίδα.⁵³ Όπως οι Έλληνες μετανάστες στη Δυτική Γερμανία, έτσι και οι Έλληνες πολιτικοί πρό-

⁵⁰ Ηλίας Κατσούλης, «Δημοκράτες κατά Συνταγματαρχών: Έλληνες στη Γερμανία από το 1967 έως το 1974», Ευάγγελος Χρυσός – Wolfgang Schultheiss (επιμ.), *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σσ. 293-300.

⁵¹ Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Η πορεία από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία: η οπτική των δυτικογερμανικών κυβερνήσεων», Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης/Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σσ. 245-258.

⁵² Βλ. ενδεικτικά, „Insel des Teufels“, *Der Spiegel*, 31 (1967), 82-83. „Kranke Zellen“, *Der Spiegel*, 18 (1968), 117-122.

⁵³ Γενικότερα για τους Έλληνες στη ΓΛΔ βλ. Marco Hillemann – Miltos Pechlivanos (Hg.), *Deutsch-griechische Beziehungen im Ostdeutschen Staatssozialismus (1949-1989): Politische Migration, Realpolitik und Interkulturelle Begegnung*, Edition Romiosini/CeMoG, Freie Universität Berlin, Βερολίνο 2017. Ειδικότερα για την εκπαίδευση στην υπερρορία αλλά και για τους παράγοντες που επέβαλαν εκ των άνω την ανακατασκευή της ταυτότητας των πολιτικών προσφύγων, ώστε να καταστεί δυνατή η ένταξη στις νέες κοινωνίες υποδοχής βλ. Μαρία Μποντίλα, *Πολύχρονα να ζεις, μεγάλη Στάλιν. Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

σφυγες στην Ανατολική Γερμανία δημιούργησαν οικογένειες και ενσωματώθηκαν – μάλλον ομαλά – στην κοινωνική ζωή της χώρας που τους υποδέχθηκε, αν και οι εξωτερικές συνθήκες βέβαια ήταν τελείως διαφορετικές: η ΟΔΓ είχε οικοδομηθεί στον αντίποδα των «αξιών» του Εθνικοσοσιαλισμού, ενώ η ΓΛΔ αποτελούσε προέκταση του σοβιετικού ολοκληρωτισμού. Αυτό όμως δεν την εμπόδισε να συνάψει διπλωματικές σχέσεις με τη δικτατορία των Συνταγματαρχών, το 1973, σε μια δύσκολη χρονικά φάση για το ελληνικό στρατιωτικό καθεστώς, που αντιμετώπιζε τη διεθνή απομόνωση.⁵⁴

Η Μεταπολίτευση στην Ελλάδα, το 1974, άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στις ελληνοδυτικογερμανικές σχέσεις, το οποίο ταυτίστηκε λίγο πολύ με το κοινό ευρωπαϊκό. Τα κόμματα της SPD και της CDU έδειξαν έντονη επιθυμία να συνεργαστούν με τα αντίστοιχα αδελφά κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία, με στόχο την εμπέδωση της δημοκρατίας και της δημιουργίας υγιών πολιτικών θεσμών.⁵⁵ Επίσης, η Βόννη στήριξε ενεργά το αίτημα της Αθήνας για ένταξη στην ΕΟΚ, αίτημα που έγινε τελικά αποδεκτό, με την Ελλάδα να εισέρχεται το 1981 στην οικογένεια των εύρωστων οικονομικά δυτικών κρατών. Από το σημείο εκείνο οι σχέσεις της Ελλάδας με τη Δυτική Γερμανία διαμορφώθηκαν κυρίως μέσα στο κοινό ευρωπαϊκό πλαίσιο.⁵⁶

Η κατάρρευση του Ανατολικού μπλοκ, με τα όσα θετικά επέφερε, επηρέασε και τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία βρήκε την Ελλάδα και την επανενωμένη Γερμανία να υποστηρίζουν διαφορετικά στρατόπεδα (σερβικό και κροατικό), ενώ το Μακεδονικό Ζήτημα δημιούργησε άλλη μια εστία αντιπαράθεσης ανάμεσα στις δύο χώρες. Την ίδια εποχή επανήρθε στην ελληνική επικαιρότητα και το θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων. Ωστόσο, μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της γερμανικής επανένωσης το 1990, οι γερμανικές κυβερνήσεις έμειναν πιστές στη μεταπολεμική επιχειρηματολογία, επικαλούμενες το γεγονός ότι η λεγόμενη «Συμφωνία 2+4», με την οποία η Γερμανία ανακτούσε την εθνική κυριαρχία της, δεν ήταν νομικά δεσμευτική συνθήκη ειρήνης, για να μην βρεθεί αντιμέτωπη με κύμα διεκδικήσεων. Απέναντι στο ελληνικό αίτημα για την έναρξη διαπραγματεύσεων, η γερμανική πλευρά επικαλούνταν την παραγραφή των ναζιστικών εγκλημάτων ή όπως ο τότε υπουργός Εξωτερικών Hans-Dietrich Genscher το έθεσε «το ζήτημα θεωρείται

⁵⁴ Stergiou, *ό.π.*, σσ. 119-123.

⁵⁵ Βάιος Καλογρηάς, «Τα γερμανικά κόμματα και η ελληνική μεταπολίτευση: Οι σχέσεις της SPD και της CDU με το ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία (1974-1981)», Νίκος Μαραντζίδης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος. Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 231-244.

⁵⁶ Apostolopoulos, *ό.π.*, σσ. 341-343.

λήξαν μετά την πάροδο πενήντα χρόνων από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου». ⁵⁷ Αυτή η δήλωση αποτελεί έκτοτε μόνιμη επωδό της γερμανικής διπλωματίας, σε συνδυασμό με την υπενθύμιση της διαχρονικής γερμανικής πολιτικής και οικονομικής υποστήριξης της Ελλάδας από όλες τις μεταπολεμικές (δυτικο)γερμανικές κυβερνήσεις, έως πρόσφατα.

Ειδικά, ωστόσο, η συμπαράσταση της κυβέρνησης Gerhard Schröder στην προσπάθεια της Ελλάδας να ενταχθεί στην ευρωπαϊκή οικονομική και νομισματική ένωση κατά τα τέλη της δεκαετίας του '90 οδήγησε σε αναθέρμανση των διμερών σχέσεων, χωρίς να προηγηθεί όμως από ελληνικής πλευράς – όπως και στο παρελθόν – οριστική παραίτηση από τη διεκδίκηση επανορθώσεων. Διαχρονικά, αλλά ειδικά στο πρόσφατο παρελθόν, οι επισκέψεις των Γερμανών αξιωματούχων στην Ελλάδα ⁵⁸ (όπως οι πρόσφατες επισκέψεις των Γερμανών προέδρων Gauck και Steinmeier) κινήθηκαν στο πλαίσιο της αναγνώρισης και ανάληψης της ιστορικής ευθύνης για τα όσα υπέστη η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της ναζιστικής Κατοχής, με δηλώσεις και κινήσεις καλής θέλησης, που δεν συνέδεαν τη συμφιλίωση με την Ελλάδα με το ζήτημα της καταβολής των πολεμικών επανορθώσεων.

Την περίοδο της οικονομικής κρίσης μετά το 2010 οι διμερείς σχέσεις βρέθηκαν εγκλωβισμένες στα στερεότυπα των ΜΜΕ σε Ελλάδα και Γερμανία, σύμφωνα με τα οποία το Βερολίνο εμφανιζόταν ως «εμμονικό» με την επιβολή πολιτικών λιτότητας, σε συνδυασμό με την έλλειψη αλληλεγγύης προς τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, αγνοώντας τη θέληση των υπολοίπων είκοσι έξι μελών της Ε.Ε., την ώρα που σε αρκετά γερμανικά Μέσα κυριαρχούσε το λαϊκιστικό αφήγημα των «αντιπαραγωγικών» και «τεμπέληδων» Ελλήνων, που αρνούνται να αλλάξουν νοοτροπία και να αναλάβουν την ευθύνη ανασυγκρότησης της χώρας τους. ⁵⁹ Σύμφωνα με ειδικούς, βέβαια, η ηθικολογία στα ΜΜΕ

⁵⁷ Κράλονά, *ό.π.*, σσ. 336-340. Επίσης, Νίκος Παπαναστασίου, «Η γερμανική επανένωση στον ευρωπαϊκό και ελληνικό Τύπο», Νίκος Μαραντζίδης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος. Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2018, σσ. 248-250 και Andreas Stergiou, "Greece, German Reunification, and the 1995 EU Enlargement", Maximilian Gehler – Maximilian Graf (επιμ.), *Europa und die deutsche Einheit. Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γκέτινγκεν 2017, σσ. 701-720.

⁵⁸ Χάγκεν Φλάσερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 298.

⁵⁹ Για μια ψύχραιμη ματιά στις ελληνογερμανικές σχέσεις κατά την περίοδο της κρίσης βλ. Ulf-Dieter Klemm, „Deutsche und Griechen: Eine Beziehung mit Missverständnissen“, Ulf-Dieter Klemm – Wolfgang Schultheiß (επιμ.), *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf, Folgen*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη-Νέα Υόρκη 2015, σσ. 352-371. Sigrid Skarpelis-Sperk, «Ελλάδα και Γερμανία: 40 χρόνια προσωπικών και πολιτικών εμπειριών», Ευάγγελος Χρυσός – Wolfgang

αντανακλούσε στις περισσότερες περιπτώσεις την επιθυμία των δημοσιογράφων να υιοθετήσουν την εθνική ρητορική, όπως συμβαίνει συνήθως σε περιόδους κρίσεων.⁶⁰

Ο τρόπος με τον οποίο κατά την πρόσφατη τραυματική περίοδο σκιαγραφήθηκαν τα «εθνικά» χαρακτηριστικά των «πτωχευμένων» Ελλήνων και των «διαχρονικά υπεροπτών» Γερμανών, επανέφερε στην επικαιρότητα το παρελθόν των ελληνογερμανικών σχέσεων και ειδικά τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία προσέλαβε και έκτοτε διαχειρίζεται τη «μακριά σκιά της γερμανικής Κατοχής», αποσιωπώντας όμως άλλες, θετικές πτυχές, όπως της ενεργούς στήριξης σε πολλούς Έλληνες κατά την Επταετία (1967-1974), οι οποίοι βρήκαν άσυλο στη Δυτική Γερμανία. Ας μη λησμονηθεί ότι το έδαφος της Δυτικής Γερμανίας αποτελούσε ασφαλές καταφύγιο και ορμητήριο αντιστασιακών εκδηλώσεων, όπως οι ραδιοφωνικές εκπομπές του Παύλου Μπακογιάννη.⁶¹

Όπως, ωστόσο, προκύπτει από το εύρος των θεματικών του ανά χείρας τόμου, οι ελληνογερμανικές σχέσεις δεν μπορούν να αναλυθούν στο στενό αφηγηματικό πλαίσιο της ναζιστικής Κατοχής, αγνοώντας σύνθετες ιστορικές διεργασίες.⁶² Με αφορμή την τρέχουσα συγκυρία,⁶³ σκοπός του συλλογικού αυτού

Schultheiss (επιμ.), *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σσ. 327-349. Επίσης, Κατσούλης, «Δημοκράτες κατά Συνταγματαρχών», σσ. 327-349.

⁶⁰ Σε περιόδους κρίσης τα μέσα ενημέρωσης ακολουθούν συνήθως τις πολιτικές ελίτ, και παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις έγκυρων ελληνικών και γερμανικών Μέσων, δεν τείνουν να τις αμφισβητούν. Βλ. ενδεικτικά, George Tzogopoulos, *The Greek Crisis in the Media: Stereotyping in the International Press* (First Publishing, Ashgate 2013), Routledge Taylor & Francis Group, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2016. Του ίδιου, „Schwarz-Weiß-Malerei-Stereotypen und ihre Hinterfragung im griechisch-deutschen Mediendialog“, στο <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/griechenland/187012/schwarz-weiss-malerei-stereotypen-und-ihre-hinterfragung-im-griechisch-deutschen-mediendialog> [ημερομηνία ανάκτησης: 26 Μαρτίου 2016].

⁶¹ Κατσούλης, «Δημοκράτες κατά Συνταγματαρχών», σσ. 293-300.

⁶² Για παράδειγμα το ιστοριογραφικό κενό που υφίσταται στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για τις ιστορικές διεργασίες που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της Γερμανίας κατά τον 19^ο αιώνα και κυρίως μετά τη συγκρότηση του Β' Ράιχ, στο πλαίσιο της αναγκαίας (καλύτερης) κατανόησης του ξένου «Άλλου», δεν αφίσταται της προσοχής των Γιώργος Κόκκινος – Βασίλης Μπογιατζής – Μάρκος Καρασαρίνης, *Το πολύχρωμο μωσαϊκό της γερμανικής ιστορίας. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Επέκεινα, Τρίκαλα 2016. Αντίστοιχα, για τους μεταπολεμικούς προσανατολισμούς της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής και μετά την επανένωση βλ. Ανδρέας Στεργίου, *Η γερμανική εξωτερική πολιτική 1945-2005. Από την εξάρτηση στην αυτονομία*, Εκδόσεις Ροές/Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, Αθήνα 2005.

⁶³ Σύμφωνα με δημοσκόπηση του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ) σε συνεργασία με τη Μονάδα Ερευνών Κοινής Γνώμης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας για το ζήτημα της ονομασίας της πΓΔΜ, σε σχετική ερώτηση για το αν υπάρχει κάποια χώρα

τόμου είναι η σε βάθος εξέταση των διμερών σχέσεων, μέσα από την ανάδειξη νέων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και την αξιοποίηση πρωτογενούς αρχαικού υλικού, που θα επιτρέψουν τη διάχυση των επιστημονικών πορισμάτων σε ένα ευρύτερο κοινό, γεγονός που συμπίπτει με μια φάση επανεκκίνησης των διμερών σχέσεων. Με τον τρόπο αυτό θα αναβαθμιστεί ο δημόσιος και επιστημονικός διάλογος για το δύσκολο, επώδυνο και ενίοτε συγκρουσιακό παρελθόν Ελλάδας-Γερμανίας (από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και σήμερα), αποφεύγοντας ταυτόχρονα την εργαλειοποίηση του παρελθόντος όσον αφορά την ανάλυση και ερμηνεία των διμερών σχέσεων.

Στράτος Ν. Δορδανάς-Νίκος Παπαναστασίου
Θεσσαλονίκη-Αθήνα, Νοέμβριος 2018

που θα μπορούσε να εκληφθεί ως απειλή για την Ελλάδα, την πρώτη θέση κατέλαβε η Τουρκία με ποσοστό 50,5% και τη δεύτερη η Γερμανία με 4,5% (έρευνα για το διάστημα 23-25 Ιανουαρίου 2018). Τα αντίστοιχα ποσοστά δύο χρόνια πριν (29 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2016) ήταν 52,5% και 7,5%, βλ. *Πρώτο Θέμα*, 10 Απριλίου 2018 στην ιστοσελίδα <https://www.protothema.gr/greece/article/777570/makedonia-eliamer/> [ημερομηνία ανάκτησης: 26 Αυγούστου 2018].

«Στην Ελλάδα τα πράγματα θα γίνουν, πιθανότατα,
δυσάρεστα»:¹ Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, 1933-1950²

Kankeleit Alexandra³

Το παρόν κείμενο σκιαγραφεί τη δράση του ΓΑΙ Αθηνών κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου (1933-1950). Αποσπάσματα από ελάχιστα αξιοποιημένες ως σήμερα πηγές φωτίζουν τις κοινωνικές και πολιτικές ρήξεις, την ακραία ανασφάλεια, καθώς και την «πυρετώδη» αμετροέπεια αυτής της εποχής. Μόνιμο προσωπικό καθώς και ελεύθεροι συνεργάτες του ΓΑΙ Αθηνών ήταν τμήμα ενός πολυδιάστατου δικτύου στην Ελλάδα, του οποίου η ακτίνα δράσης δεν περιοριζόταν σε αμιγώς επιστημονικές δραστηριότητες. Πολλοί Γερμανοί αρχαιολόγοι κινήθηκαν επιπλέον στο πλαίσιο συγκεκριμένης πολιτικής στόχευσης, καθώς πολλά μέλη του ινστιτούτου εντάχθηκαν στο ναζιστικό κόμμα, δραστηριοποιούμενα στον τομέα των παραρτημάτων εξωτερικού. Η δραματική διαδοχή των γεγονότων μετά το 1938 επιδείνωσε την κατάσταση στην Ελλάδα, με σημαντικότερη τομή την είσοδο της Wehrmacht και την επακόλουθη κατοχική περίοδο (1941-1944). Το ΓΑΙ αξιοποίησε στοχευμένα τις νέες ισορροπίες ισχύος είτε για να συνεχίσει μεγάλες αρχαιολογικές ανασκαφές (Ολυμπία, Κεραμεικός), είτε για να εγκαινιάσει νέα εγχειρήματα (Κρήτη, λήψη αεροφωτογραφιών). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι σχέσεις με άλλα αρχαιολογικά ιδρύματα που δραστηριοποιήθηκαν επίσης κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο στην Ελλάδα.

¹ Επιστολή της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 του Martin Schede, προέδρου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (ΓΑΙ) στο Βερολίνο, προς τον Otto Walter, υποδιευθυντή του ΓΑΙ Αθηνών από το 1939, μεταξύ 1910-1938 γραμματέα του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, ενώ είχε διατελέσει επίσης επίτιμος Πρόξενος (1921-1923) και Γενικός Πρόξενος (1923-1933) της Αυστρίας, Deutsches Archäologisches Institut Berlin [στο εξής DAI Berlin], Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40.

² Το παρόν άρθρο αποτελεί τμήμα μιας υπό εξέλιξη εκτεταμένης έρευνας με τίτλο «Επεξεργασία της Ιστορίας του ΓΑΙ Αθηνών κατά τη ναζιστική περίοδο», με τη συνεργασία της διευθύντριας του ΓΑΙ Αθηνών, κυρίας Katja Sporn. Στις αρχαιακές έρευνές μου, στην Αθήνα και το Βερολίνο, με βοήθησαν πολλοί συνάδελφοι. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την Αθηνά Χατζηδημητρίου, τη Νικολέττα Δημητρούκα, τον Klaus Hallof, τη Lucia van der Linde, τη Johanna Mueller von der Haegen, τη Ματθίλδη Πυρλή και την Isolde Stark.

³ Μετάφραση από τα γερμανικά: Νίκος Παπαναστασίου.

Εισαγωγή

Η κατάληψη της εξουσίας από τον Hitler στις 30 Ιανουαρίου 1933 δεν επέφερε άμεσα καθοριστικές αλλαγές στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας (ΓΑΙ), τόσο αναφορικά με το προσωπικό, όσο και σε σχέση με τον επιστημονικό προσανατολισμό του. Ωστόσο, τον Ιούνιο του 1933 ο εν ενεργεία διευθυντής, Georg Karo, αναφέρθηκε σε επιστολή του στην εξωστρέφεια και αλλαγή πολιτικής τοποθέτησης και του Ινστιτούτου: «Φαίνεται ότι το σημαντικότερο για μας είναι να κατανοήσουν οι ηγέτιδες δυνάμεις τη δράση μας και να γνωρίζουν πόσο έτοιμοι είμαστε να συμμετάσχουμε ενεργά στη νέα ζωή της Γερμανίας, χωρίς να αποσυρθούμε στον ελεφάντινο πύργο της “καθαρής” επιστήμης».⁴ Η πρόταση αυτή αποδεικνύει ότι το 1933 σημειώθηκε στη Γερμανία μια αλλαγή σκέψης και κυριάρχησε ένα νέο πνεύμα, που σηματοδότησε την απαρχή μιας μεγάλης αναστάτωσης και διχόνοιας στους κόλπους του ΓΑΙ, εξελίξεις που θα περιγραφούν στη συνέχεια.

Στις 16 Μαρτίου 1933, ο Karo σημείωνε τα εξής για το σημαιοστολισμό του κτηρίου του ΓΑΙ: «Την ημέρα εθνικού πένθους σημαιοστολίσαμε με μαύρο, άσπρο και κόκκινο για πρώτη φορά από το 1916. Δεν πίστευα ότι θα το ζούσα αυτό εδώ! Σύμφωνα με εντολή του Neurath, ο πρεσβευτής παρήγγειλε και για μας σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό».⁵ Μετά την πολιτική αλλαγή καλλιεργήθηκαν μεγάλες προσδοκίες στο ΓΑΙ, καθώς ήταν γνωστό πόσο κομβικής σημασίας ήταν η κλασική αρχαιότητα για τη χιτλερική ιδεολογία.

Ο Hitler έτρεφε μεγάλο θαυμασμό για την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα.⁶ Στο βιβλίο του *Ο Αγών μου*, που δημοσιεύτηκε το 1925, υπογράμμιζε ότι οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και οι Γερμανοί ανήκαν στην ίδια ανοιχτόχρωμη φυλή. Ως Άριοι ανήκαν στους «θεμελιωτές του ανθρώπινου πολιτισμού». Απλώς και μόνο οι δυσμενείς περιστάσεις (ψυχρό κλίμα και το άγονο έδαφος) ήταν η αιτία που οι Γερμανοί δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν την «υπέροχη, δημιουργική ικανότητα». Αν είχαν έγκαιρα «μετακινηθεί σε πιο ευνοϊκά κλίματα του Νότου [...] η ικανότητα πολιτισμικής δημιουργίας που είναι σε λανθάνουσα κατάσταση μέσα μας» θα είχε καταλήξει «στην πιο λαμπρή άνθηση», όπως στους άλλους πολιτισμούς των Αρίων.⁷

⁴ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Nachlass Theodor Wiegand, Kasten 5: Georg Karo προς Theodor Wiegand, 11 Ιουνίου 1933.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Johann Chapoutot, *Der Nationalsozialismus und die Antike*, Philipp von Zabern, Ντάρμστατ 2014, σ. 81 κ.ε. Esther Sünderhauf, *Griechensehnsucht und Kulturkritik. Die deutsche Rezeption von Winckelmanns Antikenideal 1840-1945*, De Gruyter, Βερολίνο 2004, σ. 295 κ.ε.

⁷ Christian Hartmann κ.ά. (επιμ.), *Adolf Hitler: Mein Kampf. Eine kritische Edition*, Institut für Zeitgeschichte München - Berlin, Μόναχο 2016.

Εικ. 1: Το ΓΑΙ Αθηνών στις
25 Μαρτίου 1933

(Ταχυδρομικό Δελτάριο από το
Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού
Μουσείου Αθηνών, ψηφιοποίηση
ΚΖ-ΙΓ 713)

Επομένως, οι υψηλοί πολιτισμοί της αρχαιότητας δεν ήταν για τον Hitler μόνο πρότυπο αλλά κατά μία έννοια και αντίπαλος, καθώς στόχος δεν ήταν να φτάσει τα επιτεύγματα αυτά, αλλά να τα ξεπεράσει. Ο Hitler ενίσχυε στοχευμένα εγχειρήματα που συνδέονταν με την κλασική αρχαιότητα: τους Ολυμπιακούς Αγώνες στο Βερολίνο,⁸ την κινηματογραφική ταινία *Ολυμπία* της Leni Riefenstahl,⁹ τα γλυπτά του Arno Breker,¹⁰ τα μεγαλομανή οικοδομικά προγράμματα του Albert Speer,¹¹ καθώς και μεγάλες αρχαιολογικές ανασκαφές.¹²

⁸ J. Melber, *Olympia: Aufstieg und Verfall der olympischen Spiele, ihr Untergang und ihre Wiederbelebung*, R. Oldenbourg, Όλντενμπουργκ 1936, σ. 140 κ.ε. Alexander Emmerich, *Olympia 1936: Trägerischer Glanz eines mörderischen Systems*, Fackelträger, Κολωνία 2011.

⁹ Lutz Kinkel, *Die Scheinwerferin. Leni Riefenstahl und das „Dritte Reich“*, Europa, Αμβούργο 2002.

¹⁰ Rudolf Conrades (επιμ.), *Zur Diskussion gestellt: Der Bildhauer Arno Breker*, Εκδόσεις Cw, Σβερίν 2006.

Ο «μακρός» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Δομές και δίκτυα

Η άνοδος του Hitler στην εξουσία οδήγησε στην «ευθυγράμμιση» και αναδιοργάνωση όλων των δημόσιων υπηρεσιών και θεσμών της Γερμανίας. Την 1^η Μαΐου 1934 ιδρύθηκε το υπουργείο Επιστημών, Παιδείας και Λαϊκής Εκπαίδευσης (REM), το οποίο ανέλαβε από το υπουργείο Εξωτερικών (AA) την ευθύνη για το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας.¹³ Ο Bernhard Rust έλαβε ως επικεφαλής τον τίτλο του «Υπουργού Πολιτισμού της Πρωσίας και του Υπουργού Επιστημών, Παιδείας και Λαϊκής Εκπαίδευσης». Οι πρόεδροι του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου – DAI (ο Theodor Wiegand ως το 1936¹⁴ και ο Martin Schede από το 1937 ως το 1945¹⁵) υπάγονταν απευθείας στον ίδιο. Οι διευθυντές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών (ο Georg Karo¹⁶ ως το 1936 και ο Walther Wrede¹⁷ από 1937 ως το 1944) λάμβαναν οδηγίες από το Βερολίνο. Ο τελευταίος ήταν επικεφαλής από το 1935 του παραρτήματος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος στην Ελλάδα (NSDAP/AO).

¹¹ Dagmar Thorau – Gernot Schaulinski (επιμ.), *Mythos Germania: Vision und Verbrechen*, Berliner Unterwelten, Βερολίνο 2016.

¹² Stefan Altekamp, „Klassische Archäologie und Nationalsozialismus“, στο Jürgen Elvert – Jürgen Nielsen-Sikora (επιμ.), *Kulturwissenschaften und Nationalsozialismus*, Franz Steiner, Στουτγάρδη 2008, σ. 197 κ.ε.

¹³ Marie Vigener, „Ein wichtiger kulturpolitischer Faktor“. *Das Deutsche Archäologische Institut zwischen Wissenschaft, Politik und Öffentlichkeit, 1918-1954*, Marie Leidorf, Πάντεν 2012, σ. 65 κ.ε.

¹⁴ Johannes Althoff – Frederick Jagust – Stefan Altekamp, „Theodor Wiegand (1864-1936)“, στο Gunnar Brands – Martin Maischberger (επιμ.), *Lebensbilder. Klassische Archäologen und der Nationalsozialismus II*, Πάντεν 2016, σ. 25 κ.ε.

¹⁵ Martin Maischberger, „Martin Schede (1883-1947)“, στο Brands – Maischberger, *ό.π.*, σ. 173 κ.ε.

¹⁶ Astrid Lindenlauf, „Georg Heinrich Karo. Gelehrter und Verteidiger deutschen Geistes“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 130 (2015), 259-354. Της ίδιας, „Georg Heinrich Karo (1872-1963)“, στο Brands – Maischberger, *ό.π.*, σ. 59 κ.ε.

¹⁷ Michael Krumme, „Walther Wrede (1893-1990)“, Brands – Maischberger, *ό.π.*, σ. 169 κ.ε.

Εικ. 2: Δίκτυα του ΓΑΙ Αθηνών στην Ελλάδα

Ήδη από την ίδρυσή του το 1872 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών δημιούργησε ένα πυκνό δίκτυο επαφών. Στον στενότερο κύκλο ανήκαν η γερμανική πρεσβεία Αθηνών, οι εκπρόσωποι των γερμανικών Μέσων Ενημέρωσης στην Ελλάδα, τα γερμανικά σχολεία στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (DSA και DST), η Γερμανική Ευαγγελική Εκκλησία στην Αθήνα (DEKA), η αντιπροσωπεία του Γερμανικού Εμπορικού Επιμελητηρίου στην Αθήνα (DHK) και ο γερμανικός όμιλος «Φιλαδέλφεια». Το ΓΑΙ Αθηνών ανέπτυξε έντονη επικοινωνία με τα ελληνικά υπουργεία, μουσεία, πανεπιστήμια και εφορείες αρχαιοτήτων. Επιπλέον, υπήρχε επαγγελματική και προσωπική επαφή με τους συναδέλφους των άλλων αλλοδαπών Σχολών/Ινστιτούτων.¹⁸

¹⁸ Έλενα Κόρκα (επιμ.), *Ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Ελλάδα: από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα 2007, σσ. 14 κ.ε., 88 κ.ε.

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Εικ. 3: Δίκτυα και αντιπαλότητες – Διοικητικό χάος στο Γ' Ράιχ

Νέοι παράγοντες κατά τη διάρκεια της Κατοχής

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής το ΓΑΙ Αθηνών υποστηρίχτηκε, αλλά αντιμετωπίστηκε και ανταγωνιστικά από τους άλλους γερμανικούς φορείς που ανέπτυσαν αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα. Σ' αυτούς ανήκαν το σώμα Προστασίας της Τέχνης της Wehrmacht, η οργάνωση Rosenberg (ERR) και η εταιρεία Κληρονομιάς των Προπατόρων των SS.¹⁹ «Η ανασκαφή του Φύρερ» στην Ολυμπία χρηματοδοτήθηκε μεν από τον Hitler, πραγματοποιήθηκε, ωστόσο, απολύτως υπό την καθοδήγηση του ΓΑΙ. Αυτόνομες ανασκαφές διεξήγαγαν και εκπρόσωποι της Wehrmacht, προκαλώντας συχνά την αντίδραση του ΓΑΙ και του σώματος Προστασίας της Τέχνης. Ανάμειξη σε αρχαιολογικά προγράμματα είχε και το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, καθώς τη θέση του ακόλουθου για τον πο-

¹⁹ Βασίλειος Πετράκος, *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944*, Αθήνα 1994, σσ. 69-185. Του ίδιου, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012*, Αθήνα 2013, σσ. 322 κ.ε. Hiller von Gaertringen – Julia Freifrau, „Deutsche archäologische Unternehmungen im besetzten Griechenland 1941-1944“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Athen* 110 (1995), 461-490.

λιτισμό στην Αθήνα κατέλαβε ο αρχαιολόγος της κλασικής περιόδου, Erich Boehringer.²⁰

Οι δραστηριότητες των μεμονωμένων φορέων εξετάζονται αυτή την περίοδο σε αρκετές, υπό έκδοση, μελέτες.²¹ Το ανά χείρας κείμενο επικεντρώνεται στο ρόλο του ΓΑΙ Αθηνών κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου,²² χωρίς, ωστόσο, να είναι πάντα εφικτή η ξεκάθαρη διάκριση από τους υπόλοιπους φορείς, δεδομένου ότι αρκετοί αρχαιολόγοι που δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εταιρείας Κληρονομιάς των Προπατόρων των SS, στο σώμα Προστασίας της Τέχνης της Wehrmacht και την οργάνωση Rosenberg, είχαν στενή σχέση με το ΓΑΙ. Κάποιοι εξ αυτών υπήρξαν πρώην ή εν ενεργεία υπάλληλοι του ΓΑΙ Αθηνών. Πρέπει, επιπλέον, να υπογραμμιστεί ότι κατά κανόνα για όλες τις αρχαιολογικές ανασκαφές στην Ελλάδα που διεξάγονταν από Γερμανούς έπρεπε να προηγηθεί συνεννόηση με το ΓΑΙ,²³ κάτι το οποίο ίσχυε σχεδόν πάντα και κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Παρά τις μεμονωμένες αλλαγές, διαπιστώνει κανείς ότι όσον αφορά το ΓΑΙ Αθηνών διατηρήθηκε κατά την Κατοχή μία συνέχεια, τόσο ως προς το προσωπικό, όσο και ως προς τα ανασκαφικά προγράμματα. Στο πνεύμα της ναζιστικής ηγεσίας, το κύριο βάρος δόθηκε εμφανώς στις μεγάλες ανασκαφές στην Ολυμπία και τον Κεραμεικό.

²⁰ Marie Vigener, „Erich Boehringer (1897-1971)“, Brands – Maischberger, *ό.π.*, σσ. 315 κ.ε. Πετράκος, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν*, σσ. 328, 345 κ.ε., 369, 371. Για τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Boehringer στην Αθήνα βλ. DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Martin Schede προς Walther Wrede, 11 Ιουνίου 1942. Για τη σχέση Boehringer και Wrede, βλ. DAI, Αρχείο της Κεντρικής Διοίκησης, Φάκελος-Biographica Walther Wrede: Erich Boehringer προς Walther Wrede, 21 Φεβρουαρίου 1955.

²¹ Οι Gunter Schöbel και Martin Miller διερευνούν τις δραστηριότητες της οργάνωσης Rosenberg στην Ελλάδα, ενώ ο Raik Stolzenberg και η Esther Heyer εκπονούν διδακτορικές διατριβές για το σώμα Προστασίας της Τέχνης. Η Κατερίνα Αθανασάκη και η Γεωργία Φλούδα επικεντρώνονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Εκκρεμεί ακόμα μια συστηματική έρευνα για την «ανασκαφή του Φύρερ» στην Ολυμπία. Ως προς τις πρόσφατες έρευνες βλ. Julian Klein, „Hans Schleif. Stationen der Biographie eines Bauforschers im Nationalsozialismus“, *Jdl* 131 (2016), 273-418. Georgia Flouda, „Archaeology in the War Zone: August Schörgendorfer and the Kunstschutz on Crete during World War II“, *Annual of the British School at Athens* (2017), 1-37.

²² Πληροφορίες για την πρόοδο του ερευνητικού προγράμματος, ως τον Μάιο του 2017, υπάρχουν στην ιστοσελίδα του ΓΑΙ: <http://www.dainst.org/project/2356126> [ημερομηνία ανάκτησης: 28 Μαρτίου 2018].

²³ Helmut Kyrieleis, „Abteilung Athen“, Kurt Bittel κ.ά. (επιμ.), *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Archäologischen Instituts 1929 bis 1979*, μέρος 1, Μάιντς 1979, σσ. 42 και 49.

Ο «μακρός» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Leitung und Angestellte von 1930-1936

Erster Direktor	
Karo, Georg	1930-1936
Zweiter Direktor	
Wrede, Walther	bis 1937
Assistenten und Hilfskräfte	
Kraiker, Wilhelm	bis 1931
Kunze, Emil	bis 1933
Johannes, Heinz	1931-1937
Schefold, Karl	1933-1935
Eilmann, Richard	1933-1934
Crome, Friedrich	1934-1936
Hampe, Roland	1935-1937
Homann-Wedeking, Ernst	seit 1936
Gebauer, Kurt	1936
Grundmann, Kimon	seit 1930

Leitung und Angestellte von 1937-1944

Erster Direktor	
Wrede, Walther	1937-1944
Zweiter Direktor	
Kübler, Karl	1937-1944
Zweiter Direktor	
Walter, Otto	1939-1944
Direktor der byzantinischen Abteilung	
Weigand, Edmund	1942
Assistenten und Hilfskräfte	
Jantzen, Ulf	1937-1939
Homann-Wedeking, Ernst	bis 1938
Brommer, Frank	1938-1940
Gebauer, Kurt	1939-1942
Riemann, Hans	1937
Peek, Werner	1940-1941
Buttler, Herbert von	1940
Pfeiff, Karl Arno	1942-1943
Grundmann, Kimon	1941-1944

Εικ. 4: Συνεργάτες του ΓΑΙ Αθηνών κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου
(Jantzen 1986)

Ο Ulf Jantzen δημοσίευσε το 1986 έναν κατάλογο του προσωπικού του ΓΑΙ Αθηνών,²⁴ που συμπεριλαμβάνει το όνομά του. Ωστόσο, λείπουν σημαντικά πρόσωπα διαφορετικών ιδιοτήτων και εργασιακών σχέσεων που εργάστηκαν επίσης στο ΓΑΙ Αθηνών, όπως για παράδειγμα υπότροφοι, υπάλληλοι με συμβάσεις έργου και αρχαιολόγοι που είτε εργάστηκαν αφιλοκερδώς, είτε αμείβονταν απευθείας από την κεντρική υπηρεσία του Βερολίνου ή από εξωτερική πηγή χρηματοδότησης. Άξιοι αναφοράς είναι εδώ κυρίως οι Werner Peek, Gabriel Welter, Hans Schleif, Emil Kunze και Friedrich Matz. Απουσίαζαν, επίσης, οι Εβραίοι συνεργάτες, που αποκλείστηκαν από το ΓΑΙ βάσει του υπαλληλικού νόμου της 7^{ης} Απριλίου 1933.²⁵

²⁴ Ulf Jantzen, *Ein hundred Jahre Athener Institut, 1874-1974, Das Deutsche Archäologische Institut. Geschichte und Dokumente*, τόμ. 10, Μάιντς 1986, σ. 108 κ.ε.

²⁵ Klaus Junker, *Das Archäologische Institut des Deutschen Reiches zwischen Forschung und Politik: die Jahre 1929 bis 1945*, Μάιντς 1997, σ. 33 κ.ε. Altekamp, *ό.π.*, σ. 205 κ.ε. Lindenlauf, *ό.π.*, σ. 286 κ.ε. Krumme, *ό.π.*, σ. 171. Πιο ακριβείς πληροφορίες για την πολιτική προσωπικού του ΓΑΙ Αθηνών προσφέρουν οι εκθέσεις στο περιοδικό *Archäologischer Anzeiger* του ΓΑΙ, όπως επίσης το αρχαιακό υλικό στο Βερολίνο. Γί αυτό το λόγο σχεδιάζεται στο μέλλον να αναπροσαρμοστεί και να εμπλουτιστεί ο σχετικός πίνακας.

Ακολουθεί μια σύντομη παρουσίαση μεμονωμένων αρχαιολόγων (αναφέρονται με έντονο χρώμα στους πίνακες στην Εικ. 4), καθώς πρόκειται για επιστήμονες που υπήρξαν σημαντικοί για το ΓΑΙ Αθηνών και την αρχαιολογία στη Γερμανία. Αναφορά θα γίνει επίσης σε δύο άλλους επιστήμονες (Gerkan και Schleif), μολονότι δεν αναφέρονται στη σχετική λίστα. Αμέσως διαπιστώνει κανείς ότι σχεδόν όλοι οι συνεργάτες του ΓΑΙ είτε ήταν μέλη του ναζιστικού κόμματος είτε ανήκαν στον κύκλο επιρροής του, ενώ μερικοί υπήρξαν επιπλέον μέλη των SS ή των SA. Ο γιος του Wilhelm Dörpfeld, Fritz Dörpfeld, σχολίασε σχετικά το 1955 ότι η συμμετοχή στο ναζιστικό κόμμα υπήρξε για τα μέλη του ΓΑΙ «*conditio sine qua non*».²⁶ Μια ουδέτερη, πολλώ δε μάλλον κριτική στάση, απέναντι στο ναζιστικό κόμμα σήμαινε το επαγγελματικό τέλος. Παρατηρούνται, ωστόσο, διαφορές σε σχέση με την πολιτική ανάμειξη των συνεργατών του ΓΑΙ.

Κεντρικά πρόσωπα: Georg Karo και Walther Wrede

Καθώς ο Georg Karo δεν μπορούσε εξαιτίας της εβραϊκής καταγωγής του να γίνει μέλος του ναζιστικού κόμματος, προωθούσε ιδιαίτερα τη συνεργασία με το κόμμα και υπήρξε περήφανος για τις θέσεις που κατέλαβαν οι Walther Wrede και Werner Peek. Σε επιστολή της 6^{ης} Απριλίου 1934 ο Karo έγραφε στον Theodor Wiegand:

«Σε καμία χρονιά της ζωής μου, με εξαίρεση την τελευταία, δεν κοίταξα πίσω με τόση ευγνωμοσύνη, επειδή αφενός σε αντίθεση με άλλους Εβραίους βίωσα μόνο καλοσύνη και αγάπη από όλες τις πλευρές, αφετέρου κυρίως διότι έχω τη βέβαιη πεποίθηση ότι εδώ στην Αθήνα, όχι μόνο δεν έβλαψα το ινστιτούτο μας, αλλά αντιθέτως το ενίσχυσα. Διότι στη δύσκολη αλλαγή πνεύματος που οδήγησε αρκετούς από μας (Wrede, Schefold, Johannes και Grundmann) στο Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (NSDAP), μπόρεσα χωρίς αμφιβολία να βοηθήσω και είμαι ιδιαίτερα χαρούμενος που κανείς δεν ολοκλήρωσε τη μετάβαση αυτή βασιζόμενος σε καιροσκοπικά κριτήρια. Οι δικές μας, αλλά και οι δικές μου σχέσεις, με όλες τις γερμανικές οργανώσεις εδώ, και ιδιαίτερα με τον επικεφαλής

²⁶ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Biographica-Mappe Hans Schleif: Schreiben von Fritz Dörpfeld, 12 Μαρτίου 1955. Ανάλογη ήταν η απάντηση του Ludwig Curtius για την κατάσταση στη Ρώμη και μετά τον πόλεμο, βλ. Thomas Fröhlich, „Armin von Gerkan (1884–1969)“, στο Brands – Maischberger, *ό.π.*, σ. 94. Για την κομματική τοποθέτηση των συνεργατών του ΓΑΙ, βλ. Vigener, *ό.π.*, σ. 76 κ.ε. και Marie Vigener, „Sigfried Fuchs (1903-1978)“, *ό.π.*, σ. 230 κ.ε.

της τοπικής οργάνωσης, είναι άριστες, ενώ ο καθένας με αντιμετώπιση με τη μεγαλύτερη δυνατή εγκαρδιότητα».²⁷

Η διήγηση του Karo δεν ανταποκρίνεται τελείως στην πραγματικότητα. Μάλιστα, το 1933 αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το ΔΣ της Γερμανικής Σχολής Αθηνών (ΓΣΑ - DSA) και να εγκαταλείψει τη θέση του προϊσταμένου του σχολικού συμβουλίου. Δικαιολόγησε την παραίτηση, γράφοντας ότι «λαμβάνοντας υπόψη την απομάκρυνση των Εβραίων από τη γερμανική εκπαίδευση, η σημαντική καταγωγή μου θα μπορούσε να αποδειχθεί στην περίπτωση διατήρησης της θέσης του προϊστάμενου, επιβάρυνση για το σχολείο αντί για πλεονέκτημα».²⁸ Οι προηγηθείσες δολοπλοκίες και αντιπαραθέσεις στη ΓΣΑ επιτάχυναν μάλλον την απόφασή του. Διάδοχός του στο σχολικό συμβούλιο της ΓΣΑ υπήρξε ο Walther Wrede.²⁹

Οι δραστηριότητες του Karo έβαιναν μειούμενες και σε άλλους τομείς της «γερμανικής παροικίας», όπως η Ευαγγελική Εκκλησία και ο γερμανικός όμιλος «Φιλαδέλφεια». Επίσης, δεν έλαβε πρόσκληση για τα εγκαίνια της ανασκαφής στην Ολυμπία.³⁰ Εκ των υστέρων δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα, αν η θετική αποτίμηση της κατάστασης το 1933/34 από τον Karo ήταν συμβατή με τη γενική στάση του ή ήταν μάλλον τμήμα μιας στρατηγικής επιβίωσης.³¹

Ο Walther Wrede βρέθηκε στην Ελλάδα ήδη από το 1921. Το 1928 ανέλαβε τη θέση του υποδιευθυντή στο ΓΑΙ Αθηνών. Ισχυρό του σημείο θεωρούνταν τότε «η τοπογραφική και οικιστική εξερεύνηση της χώρας».³² Από το 1935 υπήρξε «υπηρετής δύο αφεντάδων»: υπάλληλος του ΓΑΙ (διευθυντής: Georg Karo και πρόεδρος: Theodor Wiegand), καθώς και ανώτερο στέλεχος της τοπικής οργάνωσης του ναζιστικού κόμματος (επικεφαλής: Ernst Wilhelm Bohle).

²⁷ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Nachlass Theodor Wiegand, Kasten 5: Georg Karo προς Theodor Wiegand, 6 Απριλίου 1934. DAI Athen, Archiv Kasten 37.

²⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [στο εξής PA AA], R 63903g: Ernst Eisenlohr προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, 11 Απριλίου 1933.

²⁹ Στο ίδιο, και Paul Zoll προς Walther Wrede, 17 Ιουνίου 1933.

³⁰ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 34-04: Georg Karo προς την Κεντρική Διοίκηση, 1 Ιουλίου 1936: «Στην τελευταία μου επιστολή προς εσάς, της 27^{ης} Ιουνίου, ξέχασα να σας παρακαλέσω να μου τηλεγραφήσετε αν πρέπει να είμαι παρών στην περίπτωση επίσκεψης του υπουργού στην Αθήνα ή την Ολυμπία. Γ' αυτό σας έστειλα σήμερα τηλεγράφημα με το ερώτημα αυτό». Στο πλάι της παραγράφου αυτής υπάρχει χειρόγραφο σχόλιο «όχι». Για την εμπλοκή του στις προετοιμασίες για τις εορταστικές εκδηλώσεις, βλ. Lindenlauf, *ό.π.*, σ. 297 υποσημ. 226.

³¹ Lindenlauf, *ό.π.*, σ. 64 κ.ε., 283-284 και 333.

³² Barch, R 901-69496, fol. 22-23: Gerhart Rodenwaldt προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, 30 Απριλίου 1928. DAI Athen, Archiv, Kasten 37: Theodor Wiegand προς Georg Karo, 19 Οκτωβρίου 1934.

Ο Karo ενίσχυσε σταδιακά τον Wrede, ώστε να χριστεί διάδοχός του. Σε επιστολή του προς την κεντρική υπηρεσία (30.11.1935) αναφέρθηκε μάλιστα με διθυραμβικό τρόπο στο οργανωτικό ταλέντο και τις διδακτικές του ικανότητες:

«Αναφέρομαι λιγότερο στην επιστημονική απόδοση αλλά κυρίως στο βάρος της προσωπικότητας, καθώς στην περίπτωση αυτή ο Wrede θα μου φαινόταν άριστη επιλογή ως διευθυντής του Ινστιτούτου, κυρίως λόγω της τελευταίας χρονιάς κατά την οποία η πολιτική του δραστηριότητα τον κράτησε τόσο μακριά από τις επιστημονικές δραστηριότητες. [...] Κανείς δεν μπορεί μάλλον να καταλάβει στο εξωτερικό, σε τι βαθμό η έριδα και εχθρότητα επισκίασαν τη γερμανική παροικία, όταν ο Wrede ανέλαβε τη διεύθυνση, και πώς μέσω αυτού επικράτησε ένας ήσυχος, ευπρεπής και ευγενικός τρόπος. [...] Αυτή την παιδαγωγική ικανότητα την είχα παρατηρήσει και παλιότερα στον Wrede, όταν συνεργαζόταν με νέους ανθρώπους ή διοργάνωνε μαζί τους ξεναγήσεις ή ταξίδια. Αυτή θα είχε αναδειχθεί, είμαι σίγουρος, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό αν ήταν ο ουσιαστικός, και για κάποιο διάστημα ο μοναδικός διευθυντής του Ινστιτούτου. Διαθέτει, επίσης, πνευματική ακεραιότητα και μια ξεχωριστή σαφήνεια και λακωνικότητα στην παρουσίαση ακόμα και περίπλοκων καταστάσεων, έναν ήρεμο και ορθολογικό τρόπο, που λειτουργεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά, και μια μετριοπάθεια που εμπνέει άμεση εμπιστοσύνη στους νέους ανθρώπους».³³

Τα εγκώμια του Karo δεν εισακούστηκαν στο Βερολίνο. Ο Theodor Wiegand αλλά και τα υπόλοιπα μέλη της Κεντρικής Διοίκησης του ΓΑΙ δεν είχαν σε εκτίμηση το επιστημονικό έργο του και δεν ήθελαν να τον αξιοποιήσουν είτε ως διευθυντή του ΓΑΙ Αθηνών, είτε ως επικεφαλής των ανασκαφών στην Ολυμπία. Ως εκ τούτου, αναζητούσαν ήδη άλλον υποψήφιο.³⁴ Είναι, ωστόσο, πιθανό η πρωτοβουλία του Karo να υποδαύλισε το ενδιαφέρον του Wrede. Τελικά, όπως θα φανεί παρακάτω, ο Wrede κατάφερε με άλλον τρόπο να καταλάβει την περιζήτητη θέση.

³³ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Nachlass Theodor Wiegand, Kasten 5: Georg Karo προς Theodor Wiegand, 30 Νοεμβρίου 1935. Επίσης, Lindenlauf, *ό.π.*, σ. 291.

³⁴ Παρόμοια ήταν η εκτίμηση του Karo ήδη το 1933 βλ. DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Nachlass Theodor Wiegand, Kasten 5: Georg Karo προς Theodor Wiegand, 11 Ιουνίου 1933. DAI Athen, Archiv Ordner 37: Georg Karo προς Theodor Wiegand, 23 Οκτωβρίου 1934. Krumme, *ό.π.*, σ. 162.

Armin von Gerkan και Rudolf Naumann

Το 1936 ήταν για το ΓΑΙ Αθηνών αποφασιστική χρονιά, καθώς αναζητούνταν ο διάδοχος του Karo για τη θέση του διευθυντή, ενώ υπήρχε ανάγκη για έναν έμπειρο διευθυντή ανασκαφών στην ανασκαφή υψηλού κύρους της Ολυμπίας. Ο ιδανικός υποψήφιος για τη Γενική Διεύθυνση στο Βερολίνο ήταν ο Armin von Gerkan: με δεδομένο ότι ήταν αρχιτέκτονας παγκοσμίου φήμης και επί χρόνια υποδιευθυντής στη Ρώμη (από το 1924), διέθετε την επιστημονική επάρκεια και εμπειρία σε διευθυντική θέση.³⁵ Μάλιστα όσον αφορά την υποψηφιότητά του υπήρξε ταύτιση απόψεων μεταξύ του ΓΑΙ και του υπουργείου Παιδείας του Ράιχ. Γι' αυτό, μολοντί ο von Gerkan δεν είχε υπογράψει συμβόλαιο, μπόρεσε να ξεκινήσει τη βολιδοσκόπηση και έργα καθαρισμού στην Ολυμπία. Σ' αυτή τη φάση βρέθηκαν ένας χάλκινος δίσκος και ένας αρχαϊκός χάλκινος δρομέας. Είχε επίσης την υποστήριξη του αρχιτέκτονα Rudolf Naumann, που υπήρξε μαθητής του Krencker.

Σε αναλυτική έκθεση προς την Κεντρική Διοίκηση (2.11.1936), ο von Gerkan αποτύπωσε τα απτά σχέδιά του για το μέλλον του ΓΑΙ Αθηνών. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, σχεδίαζε την πλήρη αναδιοργάνωση του Ινστιτούτου. Το συγκεκριμένο κείμενο αποκαλύπτει πόσο λίγο εκτιμούσε το έργο των έως τότε διευθυντών Karo και Wrede. Έτσι αναφέρει «την ελλιπή κατανόηση για τις πραγματικές ανάγκες του ινστιτούτου», τη «χαλαρή διεύθυνση» και γενικά «απαράδεκτες καταστάσεις». Θεωρούσε δε το κτήριο επί της Φειδίου 1 «αποκλεισμένο, στενόχωρο, δύσχρηστο και σε κακή κατάσταση».³⁶ Σκληρή κριτική επεφύλασσε και στους συναδέλφους του αρχιτέκτονας Wilhelm Dörpfeld και Hans Schleif, καθώς τους κατηγορούσε για «αστήρικτες υποθέσεις», «ανακριβείς χρονολογήσεις» και «άλυτα προβλήματα». Ο δε Schleif περιγραφόταν ως «ανίκανος να κάνει μια σοβαρή δημοσίευση».³⁷

Η υπονόμευση του von Gerkan είχε εν τω μεταξύ ξεκινήσει από άλλη πλευρά, καθώς ο Wrede δεν αποδέχτηκε την απόρριψή του και δραστηριοποιήθηκε στο παρασκήνιο, με τη βοήθεια κομματικών φίλων του. Στράφηκε, μάλιστα, απευθείας στον Goebbels, χωρίς να έχει προηγηθεί μάλλον συνεννόηση με τους άμεσους προϊστάμενούς του, Karo και Bohle. Μέσω των πολιτικών διασυνδέσεων κατάφε-

³⁵ Fröhlich, *ό.π.*, σ. 95 κ.ε.

³⁶ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Armin von Gerkan προς Martin Schede, 2 Νοεμβρίου 1936.

³⁷ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 34-04: Armin von Gerkan προς Max Wegner, 10 Σεπτεμβρίου 1936.

ρε τελικά να πετύχει το στόχο του και να οριστεί από τον Hitler, τον Δεκέμβριο του 1936, διευθυντής του ΓΑΙ Αθηνών.

Για τη σχεδιαζόμενη και τελικά μη πραγματοποιηθείσα πρόσληψη του von Gerkan υπάρχει πλούσια αλληλογραφία στο αρχείο του ΓΑΙ και στο Γερμανικό Ομοσπονδιακό Αρχείο. Αποφασιστικής σημασίας ήταν δύο επιστολές, οι οποίες συνοψίζονται ως εξής: ήδη στις 6 Οκτωβρίου 1936 ο Hitler ανακοίνωσε ότι «ο υπουργός του Ράιχ Dr. Goebbels θα έβλεπε με ευχαρίστηση τον τωρινό υποδιευθυντή στην Αθήνα και επικεφαλής της ναζιστικής τοπικής οργάνωσης, Dr. Wrede, στη θέση του διευθυντή. Ο υπουργός του Ράιχ, Dr. Goebbels, υπογράμμισε ότι ο Dr. Wrede γνωρίζει νεοελληνικά κι είναι ως εκ τούτου ο πιο κατάλληλος για την ανάληψη της θέσης αυτής».³⁸

Ακολούθησαν πολλοί μήνες, γεμάτοι ανασφάλεια και ένταση, οι οποίοι πρέπει να υπήρξαν ανυπόφοροι για τον von Gerkan. Στις 10 Δεκεμβρίου 1936, ένα τηλεφώνημα του «Φύρερ» έθεσε τέλος στο ζήτημα της στελέχωσης: «Ο von Gerkan τοποθετήθηκε στη θέση του διευθυντή του ΓΑΙ Αθηνών ενάντια στη θέλησή μου. Παρακαλώ διαβιβάστε στον υπουργό Dr. Rust ότι αναμένω ως μεθαύριο να έχει ακυρώσει τη μετάθεσή του».³⁹

Τα έγγραφα αυτά αποδεικνύουν ότι η θέση του διευθυντή του ΓΑΙ Αθηνών είχε ισχυρότατη πολιτική διάσταση. Τελικά ο Wrede τοποθετήθηκε στις 16 Μαρτίου 1937 επίσημα διευθυντής του ΓΑΙ Αθηνών.⁴⁰ Στις 22 Απριλίου 1937, εγκατέλειψε την Ελλάδα ο αρχιτέκτονας Rudolf Naumann, που δεν ήθελε να συνεχίσει να εργάζεται στην Ολυμπία χωρίς τον von Gerkan.⁴¹

Roland Hampe και Ulf Jantzen

Καθώς ο Wrede έγινε μεν τελικά διά της πλαγίας οδού διευθυντής του ΓΑΙ Αθηνών, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει η βούληση να του ανατεθεί η ανασκαφή στην Ολυμπία, αναζητούνταν έμπειρο προσωπικό για την επίσημη έναρξη των ανασκαφών. Ως προσωρινή λύση αξιοποιήθηκε αρχικά ο σύμβουλος Roland Hampe και ο υπότροφος Ulf Jantzen. Η ανασκαφή, την άνοιξη του 1937, διήρκεσε έξι εβδομάδες, ενώ στη συνέχεια προέβησαν σε λεπτομερή αξιολόγησή της, στην

³⁸ BArch, R 43 II-1227: Otto Meissner προς Bernhard Rust, 6 Οκτωβρίου 1936.

³⁹ BArch, R 43 II-1227: Hans Heinrich Lammers προς Bernhard Rust, 10 Δεκεμβρίου 1936.

⁴⁰ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Martin Schede προς τα μέλη της Κεντρικής Διοίκησης, 16 Μαρτίου 1937. BArch, R 43 II-1227: Hans Heinrich Lammers προς Bernhard Rust, 5 Μαρτίου 1937.

⁴¹ Για τη χαοτική έναρξη της σχεδιαζόμενης ανοιξιάτικης ανασκαφής στην Ολυμπία, βλ. DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 34-04: Rudolf Naumann προς την Κεντρική Διοίκηση του ΓΑΙ, 21 Φεβρουαρίου 1937.

Ο «μακρός» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

πρώτη έκθεση για τις ανασκαφές στην Ολυμπία (φθινόπωρο 1936 και άνοιξη 1937).⁴²

Τα πορίσματα της πρώτης επίσημης ανασκαφής στην Ολυμπία ήταν αμφιλεγόμενα. Την ανασκαφική δραστηριότητα των δύο νεαρών αρχαιολόγων επαίνεσε ιδιαίτερα ο καθηγητής αρχαιολογίας Reinhard Herbig, προτείνοντάς τους μάλιστα ως αντεπιπέλλοντα μέλη του ΓΑΙ.⁴³ Αντίθετα, ο διάδοχός τους αρχιτέκτονας Hans Schleif αναφέρθηκε στην «απίστευτη ανοησία» που βαρύνει τους συναδέλφους του («δεύτερη επιλογή») στην Ολυμπία.⁴⁴ Οι Hampe και Jantzen επρόκειτο κατά τη διάρκεια της Κατοχής να παίξουν σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα: ο Roland Hampe ως υπασπιστής και διερμηνέας του στρατηγού Felmy και ο Ulf Jantzen ως υπαξιωματικός (Wachtmeister) και συνεργάτης του σώματος Προστασίας της Τέχνης.⁴⁵

Emil Kunze και Hans Schleif

Τη διεύθυνση των ανασκαφών στην Ολυμπία ανέλαβαν, στο τέλος του 1937, οι Emil Kunze και Hans Schleif. Και οι δύο είχαν προταθεί και επιλεγεί κατά πλειοψηφία από τα μέλη της Κεντρικής Διοίκησης.⁴⁶ Υπήρξαν, ωστόσο, προβλήματα ως προς την πρόσληψη του Kunze. Στις 22 Απριλίου 1937, ο Schede έγραφε στον Wrede ότι

«για το πρόσωπο του Kunze ο Frey [σύμβουλος στο υπουργείο Παιδείας] δεν είναι ακόμα ιδιαίτερα ενθουσιασμένος. Μάλλον δεν έκανε εδώ στο υπουργείο ιδιαίτερα καλή εντύπωση. Εγώ, φυσικά, υπογράμμιζα συνεχώς την εξαιρετική επιστημοσύνη του και ελπίζω εν προκειμένω οι δυσκολίες να ξεπεραστούν. Ωστόσο πρόεκυψαν δυ-

⁴² Roland Hampe – Ulf Jantzen, „Die Grabung im Frühjahr 1937“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 53 (1937), 25-97.

⁴³ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Biographica-Mappe Roland Hampe: Reinhard Herbig προς τη Γενική Διεύθυνση, 8 Ιανουαρίου 1939: «Και οι δύο ερευνητές απέκτησαν εξαιρετική φήμη με τα βιβλία τους, ενώ έγιναν ευρύτερα γνωστοί ως ανασκαφείς στην Ολυμπία. Σ' αυτούς οφείλονται τα πλούσια ευρήματα της ανασκαφής την άνοιξη του 1937».

⁴⁴ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Nachlass Gerhart Rodenwaldt: Hans Schleif προς Gerhart Rodenwaldt, 16 Φεβρουαρίου 1938. Klein, *ό.π.*, σ. 303 υποσημ. 134. Η εκτίμηση του Schleif για τα τότε αποτελέσματα των ανασκαφών εξακολουθεί να επηρεάζει τη σημερινή επιστημονική έρευνα.

⁴⁵ Roland Hampe, *Η διάσωση της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1944*, Αθήνα 1994. Ροβήρος Μανθούλης, *Ο κόσμος κατ' εμέ. Ο βίος και τα πάθη μου*, τόμ. Β', Αθήνα 2014, σ. 51. Ulf Jantzen, *Anekdotia II: Kreta 1941-1942*, χ.τ.έ. 1995, σσ. 491-499.

⁴⁶ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Carl Watzinger προς Martin Schede, 19 Μαρτίου 1937. Τον Hans Schleif υπερασπίστηκε προπάντων ο Wilhelm Dörpfeld, βλ. στο ίδιο Wilhelm Dörpfeld προς το ΓΑΙ, 21 Μαρτίου 1937.

σκολίες σχετικά με τον Kunze και επί ελληνικού εδάφους. Φαίνεται ότι ο Οικονομός (γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών από το 1924) τον απέρριψε επειδή υποτίθεται ότι ο Kunze προέβη σε μειωτικές δηλώσεις για το επίπεδο της ελληνικής αρχαιολογίας ενώπιον φοιτητών του, μεταξύ των οποίων ήταν και Έλληνες. Επιπλέον στην Ελλάδα δεν βλέπουν με καλό μάτι το γάμο του επειδή η γυναίκα του προέρχεται δήθεν από τη μεσαία κοινωνική τάξη». ⁴⁷

Από τη γερμανική ή την ελληνική πλευρά δεν υπήρχαν την περίοδο εκείνη ενστάσεις εναντίον του Schleif. Ο Schleif ανήκε από το 1935 στην ελίτ των SS κι ήταν ενταγμένος στην «εταιρεία κληρονομιάς των προπατόρων» του Himmler. ⁴⁸

Η ανασκαφή στην Ολυμπία διεκόπη το φθινόπωρο του 1940 και συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής ως το 1942. Τον Schleif, που υπήρξε αξιωματικός των SS, απάλλαξε από τα στρατιωτικά καθήκοντα ο ίδιος ο Heinrich Himmler. Από το γεγονός ότι για την προστασία της ανασκαφής είχε υπό την ευθύνη του δύο μέλη της SD προκύπτει ότι εμφανιζόταν στο χώρο της ανασκαφής ένστολος. ⁴⁹

Karl Kübler και Werner Peek

Ο Karl Kübler εργάστηκε από το 1927 ως το 1943 στον Κεραμικό της Αθήνας, ενώ το 1937 διορίστηκε υποδιευθυντής στο ΓΑΙ Αθηνών. Για το ρόλο του κατά τη διάρκεια της Κατοχής ελάχιστα είναι γνωστά. ⁵⁰ Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες για τον Werner Peek, ο οποίος μετέβαινε συνεχώς στις δεκαετίες του '30 και '40 στην Ελλάδα. Ως ειδικός στις ελληνικές επιγραφές ήταν εξαιρετικά

⁴⁷ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Martin Schede προς Walther Wrede, 22 Απριλίου 1937.

⁴⁸ Για τη βιογραφία του Schleif, βλ. Klein, *ό.π.*, σ. 275 κ.ε.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 337 κ.ε.

⁵⁰ «Η υπόθεση Kübler» στους Δελφούς αναφέρεται σε ελληνικά και γερμανικά έγγραφα. Σύμφωνα με αυτά ο Kübler κατά τη διάρκεια της Κατοχής αφαίρεσε παράνομα «μαρμάρινες πλάκες» από τους Δελφούς, βλ. σχετικά την ελληνική έκθεση του 1945 υπό τον τίτλο «ζημία των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής» (<http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/2/9/metadata-1333521439-162633-20737.tkl>) και έγγραφα DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Emil Kunze προς Carl Weickert, 12 Δεκεμβρίου 1950: «Ξέχασα μάλιστα να αναφέρω ότι εδώ πλέον η υπόθεση Kübler (Δελφοί) αντιμετωπίζεται στις σωστές διαστάσεις. Σύμφωνα με την πρωτότυπη ελληνική έκθεση δεν πρόκειται για “ανάγλυφα” αλλά για “γλυπτά μάρμαρα”, δηλαδή γλυπτά θραύσματα, τα οποία βρίσκονταν στη Μαρμαριά. Ως εκ τούτου θα μπορούσαν να είναι φυσικά μόνο αρχιτεκτονικά θραύσματα».

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

δημοφιλής στους αρχαιολογικούς κύκλους, ενώ για τις επιστημονικές του πραγματείες σύχναζε κυρίως στον Κεραμεικό.⁵¹

Ο Peek ήταν από το 1934 μέλος του ναζιστικού κόμματος. Το 1935 ο Βερολι-
νέζος καθηγητής Wilhelm Weber τον αξιολόγησε ως εξής:

«Ο Peek παρέμεινε στην Ελλάδα επειδή υπήρξε ανεπιθύμητος. Διότι αμέσως μετά την εθνικοσοσιαλιστική επανάσταση προσπάθησε να εντάξει τα παιδιά των γερμανικών οικογενειών της Ελλάδας στη χιτλερική νεολαία. Στα σχεδόν δύομισι χρόνια πέτυχε σε γενικές γραμμές αξιόλογα πράγματα. Κανένα γερμανικό παιδί δεν βρίσκεται μακριά από τη χιτλερική νεολαία και η ηγεσία της χιτλερικής νεολαίας τον διόρισε πριν από δύο περίπου χρόνια στη θέση του υπευθύνου για την Ελλάδα. Δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι το εθνικό κίνημα χάρει μεγάλης εκτίμησης στην Ελλάδα χάρη στον Peek σε μεγάλο βαθμό, με τα ένστολα αγόρια και τα κορίτσια του, που παρελαύνουν στους δρόμους, τραγουδώντας και διαφημίζοντάς το. Τώρα τους ετοίμασε εστία για τους νέους (στο Σκαρραμαγκά). Είμαι της άποψης ότι ο Peek θα αποτελέσει για μας έναν αξιόπιστο δάσκαλο, έναν αξιόπιστο εθνικοσοσιαλιστή και έναν άριστο αρχηγό νεολαίας».⁵²

Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, ο Peek δεν κλήθηκε να υπηρετήσει αλλά διορίστηκε «καθηγητής της Νέας Τάξης». Τον Μάιο του 1940 ανέλαβε τη θέση του γενικού γραμματέα του νεοϊδρυθέντος ελληνογερμανικού ομίλου, αφέθηκε εκτός στρατιωτικής υπηρεσίας («UK»⁵³) και του ανατέθηκαν «καθοριστικής σημασίας για την έκβαση του πολέμου» καθήκοντα. Σε αυτά ανήκαν, μεταξύ άλλων, η ενίσχυση της ελληνογερμανικής πολιτιστικής συνεργασίας. Ο Peek έπρεπε για το σκοπό αυτό να έρθει σε επαφή «με σημαντικές προσωπικότητες» σε Αθήνα και

⁵¹ Werner Peek, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen III. Inschriften, Ostraka, Fluchtafeln* χ.τ.έ. 1941.

⁵² Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik [στο εξής BStU], MfS, BV Halle, AOP 1124/63, Hauptabteilung V/6/II, 29 Οκτωβρίου 1959. Ευγενική υπόδειξη της Isolde Stark, η οποία συγκέντρωσε και αξιολόγησε αδημοσίευτο υλικό για τον Werner Peek, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Friedrich-Wilhelm (από το 1949 Humboldt-Universität/Βερολίνο). Για τη σχεδιαζόμενη εστία της Χιτλερικής Νεολαίας στον κόλπο της Σαλαμίνας, βλ. PA AA, RAV Athen 45, Nationalsozialismus, τόμ. 1 (1934-1936), Έγγραφο με ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1934: «Όλοι αυτοί οι ταξιδιώτες, που δεν διέθεταν τα μέσα που χρειάζονται για τη διαμονή σε ένα σχετικά καθαρό ξενοδοχείο, διέμεναν στην αίθουσα γυμναστικής της Γερμανικής Σχολής ή στην ταράτσα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου».

⁵³ UK=unabkömmlich. Στρατιωτικός όρος για όσους κρίνονταν απαραίτητοι/αναντικατάστατοι στην υπηρεσία τους κι ως εκ τούτου απαλλάσσονταν από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα.

Θεσσαλονίκη,⁵⁴ ενώ κατά τη διάρκεια του 1942 κλήθηκε να εργαστεί ως συντάκτρια του περιοδικού *Athenische Mitteilungen*.⁵⁵

Μετά τον πόλεμο δόθηκε στον Peek η έδρα κλασικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Halle. Ήδη τη δεκαετία του '50 έλαβε επανειλημμένα από Έλληνες συναδέλφους την πρόσκληση να επισκεφθεί την Αθήνα.⁵⁶ Πολύ στενές επαφές διατηρούσε με τους Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, Νικόλαο Κοντολέον και Ευθύμιο Μαστροκώστα. Ευπρόσδεκτος υπήρξε και στο ΓΑΙ Αθηνών.⁵⁷

Otto Walter

Ο Αυστριακός Otto Walter ζούσε από το 1908 στην Ελλάδα. Υπήρξε, ως κλασικός αρχαιολόγος και νομικός, επικεφαλής του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και γενικός πρόξενος της Αυστρίας στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη στενή ήταν η σχέση του με το ζευγάρι αρχαιολόγων Σέμνη και Χρίστο Καρούζο.⁵⁸

Χρονικό των γεγονότων: Η ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία

Η ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία, τον Μάρτιο του 1938, επέφερε αλλαγές και στο Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας.⁵⁹ Ο Otto Walter εντάχθηκε την 1^η Μαρτίου 1939 στη δομή του ΓΑΙ, ωστόσο υπήρχε ασάφεια σχετικά

⁵⁴ BStU, MfS, BV Halle, AOP 1124/63.

⁵⁵ BStU, MfS, BV Halle, AOP 1124/63. DAI Berlin, Archiv der Zentrale Altregistratur Ordner 10-40: Martin Schede προς Roland Hampe, 15 Ιανουαρίου 1945: «Την ευθύνη σύνταξης του *Athenische Mitteilungen* διατήρησε ο καθηγητής Peek, ο οποίος τέθηκε εκτός Wehrmacht. Ελπίζω πλέον ότι θα εκδοθεί ο τόμος που βρίσκεται εδώ και καιρό στο τυπογραφείο». Το περιοδικό *Athenische Mitteilungen* του ΓΑΙ του 1941 και 1942 περιέχει εκτενή άρθρα του Peek.

⁵⁶ Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Inscriptiones Graecae: Werner Peek προς Günther Klaffenbach, 23 Νοεμβρίου 1955.

⁵⁷ Στο ίδιο, 21 Σεπτεμβρίου 1956. BStU, MfS, BV Halle, AOP 1124/63: «[Ο Peek (το όνομα έχει καλυφθεί)] διέμενε για ερευνητικούς σκοπούς το 1957 και 1958 στην Ιταλία και Ελλάδα. Πιθανολογώ ότι έγινε προσπάθεια με τον [P.] να επανεργοποιηθούν παλιές διασυνδέσεις από την εποχή του Φασισμού. Με το ΓΑΙ Αθηνών, του οποίου διευθυντής είναι κάποιος Dr. Kunze –βραβευμένος με το Μεγάλο Παράσημο Τιμής της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας–, υπάρχει εδώ και καιρό στενή επαφή». Επίσης, ΓΑΙ Αθηνών, Αρχείο κουτί K 21, Jörg Schäfer προς Werner Peek, 14 Ιουλίου 1967: «Αξιότιμε κύριε συνάδελφε, εύχομαι να σας καλωσορίσουμε και αυτή τη χρονιά στην Αθήνα. Δεν χρειάζεται να ανησυχείτε για τυχόν εμπόδια από τη νέα κυβέρνηση στην επιστημονική σας ενασχόληση».

⁵⁸ DAI Athen, Archiv Kasten Karousos 1. Περιέχει 9 επιστολές του Otto Walter προς το ζεύγος Καρούζο (1942-1957) και τον επικήδριο της Σ. Καρούζο (20 Μαρτίου 1965).

⁵⁹ Klaus Fittschen, „Von Athen nach Salzburg. Das Deutsche Archäologische Institut in Athen zwischen dem Anschluß Österreichs und dem Zusammenbruch des Deutschen Reiches“, στο Veronika Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Hundert Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen 1898-1998*, Αθήνα 1998, σσ. 57-60.

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

με τη θέση και τα ακριβή του καθήκοντα. Σε επιστολή του Wrede στον Schede που εστάλη στις 7 Σεπτεμβρίου 1939 υπάρχει χειρόγραφη σημείωση: «Υπόψη κυρίου Kübler. Τι θα κάνουμε με τον Walter;». ⁶⁰ Ο Walter εξακολουθούσε να παραμένει στο κτήριο του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας 26, ενώ κατά τα έτη 1940, 1942 και 1943 συνέταξε την ετήσια έκθεση του ΓΑΙ Αθηνών για τις νέες ανασκαφές και τα ευρήματα στην Ελλάδα.

Η κατάληψη της Σουδητίας

Τον Οκτώβριο του 1938 πραγματοποιήθηκε η κατάληψη της Σουδητίας. Έγγραφο του Πολιτικού Αρχείου του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών δίνουν μια ανάγλυφη εικόνα για την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην Ελλάδα. ⁶¹ Ένα έγγραφο με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1938 αναδεικνύει τα προβλήματα στις διμερείς σχέσεις:

«Η στάση της Ελλάδας σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων είναι προδιαγεγραμμένη. Το κράτος θα προσπαθήσει να διατηρήσει όσο γίνεται περισσότερο την ουδετερότητά του [...]. Το κοινωνικό στρώμα που αποτελεί στην Ελλάδα την κοινή γνώμη δεν περίμενε καν την πολιτική πίεση για την επιλογή στρατοπέδου, αλλά είχε ήδη πριν από την απόφαση διατρανώσει τη συμπάθειά του για τις Δυτικές Δυνάμεις. Η συμπάθεια προς τη Γερμανία, που στις καλές εποχές προβαλλόταν ανοιχτά από πολλούς, κατά τις τελευταίες εβδομάδες δεν άντεξε τη δοκιμή στην πράξη». ⁶²

Εκτιμάται ότι εξήντα Γερμανοί Σουδήτες ζούσαν στην Ελλάδα, εκ των οποίων το 30% είχε δικαίωμα ψήφου: 14 στην Αθήνα και τον Πειραιά, 10 στη Θεσσαλονίκη, 3 στην Πάτρα και 3 στον Βόλο. Στις 17 Νοεμβρίου 1938, έλαβαν γραπτή έκκληση να ψηφίσουν, η οποία έφερε τις υπογραφές των Victor Prinz zu Erbach-Schönberg και Walther Wrede: «Όλοι οι γεννημένοι στη Σουδητία υπήκοοι του Ράιχ στην Ελλάδα καλούνται για την προετοιμαζόμενη συμπληρωματική εκλογή του γερμανικού κοινοβουλίου στη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα,

⁶⁰ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 7 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶¹ Η γερμανική πρεσβεία έλαβε πολλά συγχαρητήρια τηλεγραφήματα (αγνώστων) Ελλήνων: Kostas Kristallidis, Zachos Sachinis, Athanasios Skliris και Georg Tsouridis, βλ. PA AA RAV Athen 40, Sudeten-Deutschum, 1938-1939.

⁶² PA AA RAV Athen 40, Sudeten-Deutschum, 1938-1939: „Politischer Bericht der deutschen Gesandtschaft in Griechenland zur griechischen Haltung während des Sudetenkonflikts“, 8 Οκτωβρίου 1938.

Λεωφ. Βασιλίσσης Σοφίας 4 ή στα κατά τόπους προξενεία, προσκομίζοντας το διαβατήριο ή άλλο στοιχείο ταυτότητας».⁶³

Μια τελευταία προσέγγιση – Το διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο στο Βερολίνο πριν από την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Το 1938 και 1939 κορυφώνονταν στο Βερολίνο οι προετοιμασίες για το μεγάλο διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο,⁶⁴ το οποίο πραγματοποιήθηκε στο πανεπιστήμιο Friedrich-Wilhelms (το σημερινό πανεπιστήμιο Humboldt), τον Αύγουστο του 1939, λίγο πριν από την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πάνω από την είσοδο υπήρχε ο θυρεός του ΓΑΙ,⁶⁵ πλασιωμένος από σβάστικες.

Εικ. 5: Το πανεπιστήμιο Friedrich-Wilhelms τον Αύγουστο 1939
(DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Kasten VI, Foto Ströhla)

⁶³ PA AA RAV Athen 40, Sudeten-Deutschum, 1938-1939: „Wahlaufruf von Victor Prinz zu Erbach-Schönberg und Walther Wrede“, 17 Νοεμβρίου 1938.

⁶⁴ Vigener, *ό.π.*, σ. 86 κ.ε. Maischberger, *ό.π.*, σ. 185 υποσημ. 133.

⁶⁵ Ο γρύπας με αμφορέα κάτω από το ανυψωμένο δεξί άκρο του ορίστηκε το 1929 ως σύμβολο και θυρεός του ΓΙΑ, βλ. <http://www.dainst.org/dai/portraet/der-greif> [ημερομηνία ανάκτησης: 1 Μαΐου 2017].

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

Παρά την πολιτικά φορτισμένη κατάσταση, οι συμμετέχοντες στο συνέδριο ξεπέρασαν τους 900, μεταξύ αυτών διάσημοι συνάδελφοι από το εξωτερικό και φυσικά σημαντικοί εκπρόσωποι του ΓΑΙ Αθηνών.

Εικ. 6: Η εκατονταετηρίδα του ΓΑΙ στο Βερολίνο
(DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Kasten VI, Foto Ströhla)

Μια φωτογραφία αποτυπώνει τους οικοδεσπότες και διάσημους προσκεκλημένους στην πρώτη σειρά. Σ' αυτούς ανήκαν ο πρόεδρος του ΓΑΙ, Martin Schede (Αριθ. 1) και ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Υπουργείου Παιδείας, Σπυρίδων Μαρινάτος (Αριθ. 2).⁶⁶ Πολλοί αρχαιολόγοι φορούσαν στρατιωτικές στολές, ιδίως τα μέλη των SS, καθώς και ορισμένα μέλη από την Ιταλία. Παρόντα ήταν επίσης μέλη του ΓΑΙ Αθηνών. Στις 7 Σεπτεμβρίου 1939, ο Wrede έγραψε στον Schede: «Είμαι από τις 28 Αυγούστου πάλι στην Αθήνα. [...] Τώρα που μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα εξακολουθήσουμε να έχουμε ησυχία στην Ελλάδα, θα το θεωρούσα σωστό να επιστρέψει ο Kübler εδώ. [...] Ήταν υπέροχο που μπορέσατε να διοργανώσετε το συνέδριο μέχρι τέλους. Σας ευχαριστούμε για την ωραία γιορτή».⁶⁷

⁶⁶ Phaidra Koutsoukou, „Christos Karouzos (1900-1967) und Semni Karousou (1897-1994)“, στο Brands – Maischberger, *ό.π.*, τόμ. 2 σ. 331 υποσημ. 61.

⁶⁷ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 7 Σεπτεμβρίου 1939.

Η έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου

Τον Σεπτέμβριο 1939, η ναζιστική Γερμανία επιτέθηκε στην Πολωνία. Ο Walther ήταν, με την ιδιότητα του επικεφαλής του ναζιστικού κόμματος, υπεύθυνος για τις «προετοιμασίες επιστράτευσης» στην Ελλάδα. Επρόκειτο κυρίως για τον «επαναπατρισμό υπηκόων του Ράιχ», κυρίως των στρατεύσιμων ανδρών. Στο πρόγραμμα «επαναπατριsmού» συμπεριλήφθηκαν γυναίκες παιδαγωγοί και καλλιτέχνιδες, «διότι ειδικά τώρα δεν συμβιβάζεται με τη γερμανική φήμη Γερμανίδες σε υποτελή ή ευάλωτη θέση να παραμένουν στο εξωτερικό».⁶⁸

Συνολικά επέστρεψαν στη Γερμανία 169 άτομα, συμπεριλαμβανομένων κάποιων αρχαιολόγων. Έκθεση της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1939 σημείωνε αναλυτικότερα:

«Η μεταφορά είχε ως εξής:

Ελλάδα	169 υπήκοοι
Συρία	41 υπήκοοι
Ιταλία	2 υπήκοοι

εκ των οποίων 106 ήταν υπόχρεοι στράτευσης και 20 παιδιά.

Όλες οι υπηρεσίες των χωρών, όπως η ελληνική τελωνιακή υπηρεσία, ήταν απολύτως συνεργάσιμες αναφορικά με την ολοκλήρωση της μεταφοράς.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η Ελλάδα απαγόρευσε την έξοδο από τη χώρα σε όσους υπηκόους του Ράιχ ανήκαν στις παρακάτω κατηγορίες: α) υπήκοοι του Ράιχ σε ηλικία στράτευσης με ελληνικό όνομα, β) υπήκοοι του Ράιχ, γεννημένοι στην Ελλάδα, οι γονείς των οποίων διαμένουν στην Ελλάδα περισσότερο από πέντε χρόνια.⁶⁹ [...] Όσοι εγκατέλειπαν την Ελλάδα δεν είχαν το χρόνο να τακτοποιήσουν τις προσωπικές τους υποθέσεις. Για παράδειγμα, οι περισσότεροι εξ αυτών άφησαν πίσω τους τον εξοπλισμό του σπιτιού, καταθέτοντας στη γερμανική πρεσβεία ανάλογους καταλόγους απογραφής για την περίπτωση απώλειας ή κατάσχεσης. Κατά τα λοιπά, πολλοί μετακινούμενοι πρόκειται μετά την αποκατάσταση ομαλών συνθηκών να επιστρέψουν στην Ελλάδα».⁷⁰

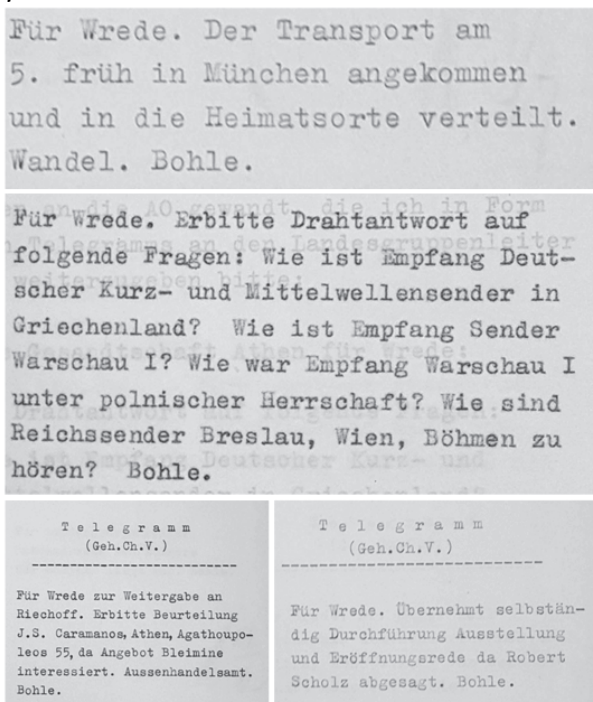
⁶⁸ PA AA, R 27201 fol. 54: gez. Fischer zum „beiliegenden Bericht der Landesgruppe Griechenland der AO“, 21 Νοεμβρίου 1939.

⁶⁹ Σε αυτή την ομάδα ανήκε πιθανότατα ο συνεργάτης του ΓΑΙ Kimon Grundmann (1891-1968), ο οποίος ένωθε βαθιά ριζωμένος στην Ελλάδα λόγω «συγγένειας και παρουσίας», βλ. DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Biographica-Mappe Kimon Grundmann: Kimon Grundmann προς Carl Weickert, 5 Μαρτίου 1946.

⁷⁰ PA AA, R 27201 fol. 24-25: Wandel προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, 14 Σεπτεμβρίου 1939 και fol. 91, 22 Δεκεμβρίου 1939.

Δραστηριότητες της τοπικής οργάνωσης του NSDAP/ΑΟ στην Ελλάδα

Μετά την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Bohle βομβάρδιζε συνεχώς τον Wrede με αιτήματα του κόμματος. Για αρχαιολογικές δραστηριότητες δεν είχε πλέον χρόνο. Στις αρχές του 1940, ο Schede ρώτησε τη διεύθυνση πολιτισμού των παραρτημάτων του ναζιστικού κόμματος στο εξωτερικό αν μπορούσε «βοηθητικό προσωπικό του ΓΑΙ με εγνωσμένη προσφορά στο κόμμα να ενταχθεί στο ελληνικό παράρτημα της ναζιστικής οργάνωσης» με σκοπό να ελαφρύνει τον Wrede από το βάρος των κομματικών του καθηκόντων. Η πρότασή του απορρίφθηκε.⁷¹

Εικ. 7: Οδηγίες του Bohle προς τον Wrede (φθινόπωρο 1939)
(Akten des PA AA, R 27201)

⁷¹ PA AA R 27201 fol. 68: Gossmann προς το πολιτιστικό τμήμα των οργανώσεων εξωτερικού, 20 Μαρτίου 1940: «Σχετικά με την επισυναπτόμενη επιστολή [...] σας ανακοινώνω ότι στον επικεφαλής του παραρτήματος Αθηνών έχει οριστεί προς διευκόλυνση του έργου του ένας διευθυντής. [...] Υπό αυτές τις περιστάσεις είναι περιττό να λάβουμε υπόψη την πρόταση του κυρίου προέδρου του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου [...]».

Στις αρχές του 1940, ο Schede ρώτησε τη διεύθυνση πολιτισμού των παραρτημάτων του ναζιστικού κόμματος στο εξωτερικό αν μπορούσε «βοηθητικό προσωπικό του ΓΑΙ με εγνωσμένη προσφορά στο κόμμα να ενταχθεί στο ελληνικό παράρτημα της ναζιστικής οργάνωσης» με σκοπό να ελαφρύνει τον Wrede από το βάρος των κομματικών του καθηκόντων. Η πρότασή του απορρίφθηκε.⁷²

Η κατάληψη του Παρισιού

Η κατάληψη του Παρισιού και η κατοχή της βόρειας Γαλλίας τον Ιούνιο του 1940 έφερε τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας (EFA) σε δεινή κατάσταση. Μια πρώτη εικόνα δίνουν οι πηγές του έτους 1941.⁷³ Ο πρίγκιπας Erbach-Schönberg σημείωνε στις 17 Ιανουαρίου 1941:

«Όπως μαθαίνω από υπεύθυνη πλευρά, το Γαλλικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο έχει έκδηλα αυξημένο προσωπικό. Εκτός του διευθυντή Demangel βρίσκονται εδώ οι ακαδημαϊκοί Lemerle, Metzger (Αλσατός) και Amandry. Επιπλέον, αναμένονται το επόμενο διάστημα ακόμα περισσότεροι κύριοι, συγκεκριμένα οι κύριοι Martin από τη Lyon, Audiat και Will (επίσης Αλσατοί, από το Hagenau). Δεν μπορεί να εξακριβωθεί ακόμα, αν το προσωπικό αυτό συνδέεται με κάποιο ειδικό σκοπό. Φαίνεται ότι ένας από τους κύριους λόγους είναι η απομάκρυνση από την κατεχόμενη Γαλλία, όπου η διάθεση είναι πεσμένη».⁷⁴

Την 1^η Απριλίου 1941 ο Wrede ενημέρωσε τον Schede ότι το Γαλλικό Ινστιτούτο είναι «γκωλικής επιρροής».⁷⁵

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τον Σεπτέμβριο του 1941, παρέμεινε στην Αθήνα για σύντομο χρονικό διάστημα και ο ιστορικός τέχνης Franziskus Graf Wolff-Metternich. Με την ιδιότητα του «Εντεταλμένου για την προστασία της Τέχνης στην Ανώτατη Διοίκηση του Στρατού» ξεναγήθηκε από Γερμανούς αρχαιολόγους

⁷² PA AA R 27201 fol. 68: Gossmann προς το πολιτιστικό τμήμα των οργανώσεων εξωτερικού, 20 Μαρτίου 1940: «Σχετικά με την επισυναπτόμενη επιστολή [...] σας ανακοινώνω ότι στον επικεφαλής του παραρτήματος Αθηνών έχει οριστεί προς διευκόλυνση του έργου του ένας διευθυντής. [...] Υπό αυτές τις περιστάσεις είναι περιττό να λάβουμε υπόψη την πρόταση του κυρίου προέδρου του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου [...]».

⁷³ Για το θέμα αυτό βλ. την υπό εξέλιξη διδακτορική διατριβή της Anja Luensdorf-Mourier, "Les rivalités franco-allemandes dans le cadre de leurs politiques culturelles en Grèce entre 1930 et 1947".

⁷⁴ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: gez. Prinz zu Erbach, 17 Ιανουαρίου 1941, χειρόγραφο σημείωμα Dittmann, 25 Ιανουαρίου 1941: «Με τις καλύτερες συστάσεις στον κύριο πρόεδρο Schede, προς ενημέρωσή σας ταπεινώς διαβιβάζω».

⁷⁵ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 1 Απριλίου 1941.

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

στην πόλη. Συνάντησε τον Robert Demangel, διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, στον οποίο διαβίβασε χαιρετισμούς από τους Jérôme Carcopino και Louis-Eugène-Georges Hautecoeur.⁷⁶ Ο Demangel ανταπέδωσε τους χαιρετισμούς. Εξέφρασε, ωστόσο, «τη βαθιά του θλίψη για τη δυστυχία της πατρίδας του».⁷⁷

Η έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (Το Αλβανικό Μέτωπο)

Το 1940 η Ιταλία είχε δημοσίως εγείρει εδαφικές αξιώσεις σε βάρος της Ελλάδας, είτε με επιθετική ρητορική, είτε με μεμονωμένες επιθέσεις. Στις 28 Οκτωβρίου, ο Μουσολίνι απαίτησε την ελεύθερη διέλευση και στρατηγικά σημεία για τα στρατεύματά του στην Ελλάδα. Η απάντηση του δικτάτορα Μεταξά ήταν το περίφημο «ΟΧΙ», που οδήγησε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Οι συγκρούσεις έλαβαν χώρα τον χειμώνα στα βουνά της Ηπείρου, υπό τις πιο αντίξοες συνθήκες. Οι Ιταλοί ήταν ανεπαρκώς προετοιμασμένοι, έλαβαν λάθος αποφάσεις και γνώρισαν συντριπτική ήττα από τον ελληνικό στρατό που, από τις αρχές Νοεμβρίου, τους απώθησε στο αλβανικό έδαφος, που είχε αποτελέσει το ορμητήριο των ιταλικών δυνάμεων.

Εικ. 8: Μέτρα ασφαλείας στην Αθήνα το 1940... Το σπίτι του Schliemann στην οδό Πανεπιστημίου (Archiv des Historischen Museums Athen, Digitalisat A 250)

⁷⁶ Ο Carcopino υπήρξε αξιόλογος αρχαιολόγος που συμμετείχε στην κυβέρνηση Vichy ως υπουργός Παιδείας (secrétaire d'État à l'Éducation nationale et à la Jeunesse). Ο ιστορικός τέχνης Hautecoeur ήταν από τον Ιούλιο 1940 γενικός διευθυντής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών στο Παρίσι (directeur général des Beaux-Arts).

⁷⁷ LVR-Archivberatungs- und Fortbildungszentrum (LVR-AFZ) Brauweiler, Αρχείο Franziskus Wolff Metternich, Nr. 200, Tagebuch Franziskus Wolff Metternich (10 Μαΐου 1940 έως 18 Φεβρουαρίου 1942): Εγγραφή της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1941, «φιλική υπόδειξη της Henrike Bolte».

Με την έκρηξη του πολέμου, τον Οκτώβριο του 1940, ελήφθησαν μέτρα ασφαλείας στα μουσεία και σε άλλα σημαντικά κτήρια.⁷⁸ Το ΓΑΙ Αθηνών προστατεύθηκε επίσης με σακιά άμμου, ενώ αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν σε ασφαλές μέρος τα πήλινα αγάλματα από την ταράτσα. Στις 15 Νοεμβρίου 1940, ο Wrede ενημέρωσε τον Schede ότι

«δεν έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στην κατάσταση του Ινστιτούτου, ενώ υπήρξε ανταλλαγή τηλεγραφημάτων με την Ολυμπία. Όλες οι ανασκαφές έχουν σταματήσει εν τω μεταξύ με εντολή της αρχαιολογικής υπηρεσίας. [...] Στην Αθήνα προστατεύθηκαν όλα τα αρχαία από τη ρίψη βομβών, ενώ εκκενώθηκε ολόκληρο το μουσείο του Κεραμεικού και τα κιβώτια θάφτηκαν στο έδαφος. Η Αθήνα δεν έχει βομβαρδιστεί μέχρι στιγμής (μόνον ο Πειραιάς ελαφρά), αλλά ο φόβος μιας επίθεσης είναι διαρκώς παρών. Η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και ο Βόλος υπέστησαν ισχυρούς βομβαρδισμούς. Η Πάτρα έχει βομβαρδιστεί τόσες πολλές φορές με αποτέλεσμα να έχει σχεδόν όλος ο πληθυσμός εγκαταλείψει την πόλη. [...]

[σ. Με τη μορφή τηλεγραφήματος]

Σχέση με τους Γερμανούς: τύπος και προπαγάνδα καθαρά αγγλόφιλη· άψογη στάση των αρχών· κοινή γνώμη: από τη μια επευφημίες για κάθε Άγγλο στρατιώτη [...], από την άλλη συχνά η επιθυμία: ας έρχονταν οι Γερμανοί να βάλουν τάξη!».⁷⁹

Στις 5 Φεβρουαρίου 1941, ο Kübler συμπλήρωσε: «Για τη ζωή μας εδώ θα σας έχει ενημερώσει ο Wrede. Ο Gebauer και εγώ είμαστε απασχολημένοι με εργασίες στον Κεραμεικό και την Αργολίδα. Ο Walter βοηθάει τρομερά στο πακετάρισμα του Εθνικού Μουσείου».⁸⁰

Η κατάληψη της Ελλάδας από τη Wehrmacht και το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο την περίοδο 1941-44

Συνέπεια της ήττας των ιταλικών στρατευμάτων ήταν η υποστήριξη στο πλαίσιο του «Άξονα» που πρόσφερε η Γερμανία στον εταίρο της. Την 1^η Μαρτίου 1941

⁷⁸ Για τα μέτρα προστασίας των εκθεμάτων των μουσείων, βλ. Πετράκος, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν*, σ. 304 κ.ε.

⁷⁹ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 15 Νοεμβρίου 1940.

⁸⁰ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Karl Kübler προς Martin Schede, 5 Φεβρουαρίου 1941.

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

εντάχθηκε και η Βουλγαρία στην Τριπλή Συμμαχία, επιτρέποντας στο Γ΄ Ράιχ την εγκατάσταση μονάδων στο έδαφός της. Στις 6 Απριλίου 1941 ξεκίνησε η βαλκανική εκστρατεία, ενώ στις 9 Απριλίου 1941 διέσχισαν γερμανικά στρατεύματα τη λεγόμενη γραμμή Μεταξά, καθώς οι Έλληνες υπερασπιστές της δεν μπόρεσαν να αποκρούσουν την επίθεση της Wehrmacht. Στις 27 Απριλίου καταλήφθηκε η Αθήνα και υψώθηκε η Σβάστικα στην Ακρόπολη, ενώ στα τέλη Μαΐου έπεσε, μετά από πολλές απώλειες, και η Κρήτη.

Σε επιστολή του με ημερομηνία 5 Μαΐου 1941 ο Wrede περιέγραψε την κατάσταση στην Αθήνα: στα κτήρια του Γερμανικού και Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βρίσκονται όσοι τελούσαν υπό περιορισμό. Υπό την αιγίδα των Kübler και του Walter παρέμεναν εκεί επί βδομάδες «Γερμανοί υπήκοοι». Εκεί έλαβε χώρα ένα συμβάν, το οποίο ο Wrede θεώρησε «άξιο αναφοράς»:

«Κατά τις πρώτες ημέρες του εγκλεισμού εντοπίστηκε στο ινστιτούτο μια τρομερή μηχανή [Höllmaschine] αγγλικής προέλευσης. Ο δράστης πρέπει να παρενοχλήθηκε διότι δεν ήταν οπλισμένη και ο μηχανισμός δεν λειτουργούσε. Ο Kübler ζήτησε να παραληφθεί από την ελληνική αστυνομία. Μια εξέταση από τη γερμανική υπηρεσία ασφαλείας βρίσκεται σε εξέλιξη. Οι όποιες υποψίες βαρύνουν έναν τελείως άγνωστο Γερμανό, ο οποίος βρισκόταν υπό περιορισμό στην πρεσβεία και που ύστερα από λίγες μέρες παρελήφθη από την ελληνική αστυνομία».⁸¹

Μετά το τέλος των εχθροπραξιών και τη διαμόρφωση των ζωνών Κατοχής, η ανασκαφή του Κεραμεικού βρέθηκε εντός της γερμανικής ζώνης, ενώ άλλες δύο μεγάλες γερμανικές ανασκαφές εντός της ιταλικής ζώνης Κατοχής. Ο Schede έστειλε ήδη στις 5 Μαΐου 1941 στον Wrede πρώτες οδηγίες για τις σχεδιαζόμενες δραστηριότητες στην Ελλάδα:

«Θα έχετε εν τω μεταξύ μάθει ότι ήδη εδώ και αρκετό καιρό έχω προβεί σε ενέργειες για την ενεργοποίηση της προστασίας αρχαιοτήτων στην Ελλάδα. Ο κύριος υπουργός του Ράιχ, Rust, έχει ήδη απευθυνθεί στην ηγεσία της Wehrmacht, στέλνοντας έναν κατάλογο κατάλληλων προσωπικοτήτων που συντάξα εγώ. Από την άλλη, διαπραγματεύτηκα και ενημέρωσα για πρόσωπα τον κόμη Metternich, που είναι υπεύθυνος για την προστασία αρχαιοτήτων. Σ' αυτούς ανήκει για παράδειγμα ο Schönebeck, ο οποίος έχει πιθανότατα ήδη αφιχθεί στην Αθήνα. [...] Σε όλες τις υπηρεσίες επικρατεί η κοινή ά-

⁸¹ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 5 Μαΐου 1941.

ποψη ότι για όλα τα αρχαιολογικά ζητήματα, όπως αυτά προκύπτουν από την Κατοχή, το ινστιτούτο έχει βαρύνοντα λόγο. [...] Εξαιρετικά σημαντικό είναι κατά τη γνώμη μου να αξιοποιηθεί η κατάσταση για αεροφωτογραφίες αρχαίων καταλοίπων για τοπογραφικό-ιστορικό σκοπό».⁸²

Επίσης έπρεπε όσο το δυνατόν συντομότερα να δρομολογηθεί η επανέναρξη των ανασκαφών στην Ολυμπία.

Μεγάλες ανασκαφές του ΓΑΙ Αθηνών στην Ελλάδα

Α. Ολυμπία

Η ανασκαφική ομάδα στην Ολυμπία υποστηρίχθηκε τόσο από τη Wehrmacht, όσο και από τα SS.⁸³ Υπήρξε επαρκής χρηματοδότηση, ωστόσο παρατηρήθηκε, αρχικά, έλλειψη Ελλήνων εργατών. Ο Wrede σχολίασε σχετικά στις 13 Οκτωβρίου 1941:

«Το πρόβλημα επισιτισμού έχει καταστεί εξαιρετικά κρίσιμο. Η μερίδα ψωμιού [...] έχει πέσει στο ελάχιστο και δεν επαρκεί πλέον για την επιβίωση του πληθυσμού. Η πλειονότητα των φτωχών πεινάει και η καμπύλη των θανάτων αυξάνεται ήδη σημαντικά. [...] Η γερμανική παροικία δεν καλύπτει ούτε στοιχειωδώς τις ανάγκες της μέσω της αυτοοργάνωσης, ζει όμως σε μεγάλο ποσοστό πολύ πάνω από τις δυνατότητές της. [...] Το πρόβλημα επισιτισμού των εργατών θα εμφανιστεί και στην Ολυμπία, χωρίς να είναι όμως σίγουρο αν είναι επιλύσιμο. Καθώς οι άνθρωποι δεν ξέρουν, πλέον, πώς να θερμανθούν και να μαγειρέψουν, η κλοπή και εμπορία ξυλείας είναι σε άνηθηση. Ληηλατούν τα τελευταία πευκοδάση γύρω από την πόλη, ενώ καίγονται δέντρα και θάμνοι για να γίνουν κάρβουνα. Ένα χάος, την εξέλιξη του οποίου δεν μπορεί να προβλέψει κανείς. Η ατμόσφαιρα είναι ανάλογη και η διαρκώς παρούσα προπαγάνδα βρίσκει πρόσφορο έδαφος».⁸⁴

Η ανασκαφή μπόρεσε να συνεχιστεί και έφερε στο φως ως το 1943 σημαντικά ευρήματα, που συνοδεύτηκαν από επιστημονικά πορίσματα.⁸⁵ Σημαντικό τμήμα

⁸² Στο ίδιο.

⁸³ Βλ. σχετικά Klein, *ό.π.*, σ. 336 κ.ε.

⁸⁴ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 13 Οκτωβρίου 1941.

⁸⁵ Emil Kunze, *V. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Χειμώνας 1941/1942 και φθινόπωρο 1952. Με τη συμβολή των Hans-Volkmar Herrmann και Hans Weber (1956). Emil Kunze – Hans

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

αποτελούν τα χάλκινα και σιδερένια ευρήματα (κράνη, όπλα, ανάγλυφα μεταλλικά ελάσματα και πόδια τριπόδων). Καθώς αυτά ήταν εξαιρετικά ευαίσθητα και δύσκολα μπορούσαν να ανασυρθούν και να συντηρηθούν, στην ανασκαφή της Ολυμπίας ο συντηρητής, ο σχεδιαστής και ο φωτογράφος διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο. Εντυπωσιακό μεμονωμένο εύρημα ήταν το κεφάλι από τερακότα του Γανυμήδη, προερχόμενο από το σύμπλεγμα Δία-Γανυμήδη του 5^{ου} αιώνα.⁸⁶

Εικ. 9: Κεφαλή του Γανυμήδη από την Ολυμπία
(DAI Athen, Digitalisat D-DAI-ATH-Olympia-2674)

B. Κεραμεικός

Εξαιτίας του γενικευμένου λιμού, παρουσιάστηκαν το φθινόπωρο του 1941 προβλήματα και στην ανασκαφή του Κεραμεικού. Σύμφωνα με τον Wrede, εμφανίστηκαν στην αρχή μόνο πέντε Έλληνες εργάτες, «επειδή οι άλλοι εξήγησαν ότι χωρίς φαγητό δεν μπορούσαν να εργαστούν». Ένα επιπλέον εμπόδιο ήταν η μη

Schleif, *Berichte über die Ausgrabungen in Olympia IV. 1940 und 1941*. Με τη συμβολή των Richard Eilmann και Ulf. Jantzen (1944).

⁸⁶ Aliki Moustaka, *Grossplastik aus Ton in Olympia*, Βερολίνο 1993, σ. 42 κ.ε.

ολοκλήρωση των προγραμματισμένων «διαπραγματεύσεων απαλλοτρίωσης».⁸⁷ Έξι μήνες αργότερα, η κατάσταση στην Ελλάδα επιδεινώθηκε. Ο Wrede επανέλαβε ξανά στον Schede (21.5.1942) «ότι όπως θα έχετε μάθει από όσους επισκέφθηκαν την Αθήνα, εν τω μεταξύ οι συνθήκες εδώ δεν έχουν βελτιωθεί, αλλά επιδεινώνονται διαρκώς. Γι' αυτό και δεν είναι σκόπιμο οι σχεδιασμοί να τραβήξουν σε μάκρος».⁸⁸

Οι απαλλοτριώσεις πήγαν τελικά κατ' ευχήν: «Στον Κεραμεικό κατεδαφίστηκαν οι οικίες στην οδό Σαλαμίνας, μεταφέρθηκαν τα μπάζα, ενώ είναι διακριτή μια εγκάρσια πλατιά τομή».⁸⁹ Σε άλλα σημεία έγιναν μεμονωμένες έρευνες, όπως, για παράδειγμα, στο Πομπείο και την Ιερά Πύλη. Έτσι, το 1942 βρέθηκε η πολύ καλά διατηρημένη μαρμάρινη σφίγγα του 6^{ου} αι. π.Χ.⁹⁰

Εικ. 10: Σφίγγα από τον Κεραμεικό

(DAI Athen, Digitalisat D-DAI-ATH-Kerameikos-07258, D-DAI-ATH-Kerameikos-07259)

⁸⁷ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 13 Οκτωβρίου 1941.

⁸⁸ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 21 Μαΐου 1942 και DAI Athen, Archiv, Kasten 38: Walther Wrede προς Martin Schede, 21 Μαΐου 1942.

⁸⁹ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Walther Wrede προς Martin Schede, 21 Μαΐου 1942.

⁹⁰ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Karl Kübler προς Martin Schede, 17 Μαρτίου 1943. Karl Kübler, *Archäologischer Anzeiger* 1943, σ. 392 κ.ε. εικ. 29. σσ. 31-38.

Η αναστολή λειτουργίας του ΓΑΙ Αθηνών

Μετά το Στάλινγκραντ (23.8.1942 έως 2.2.1943) η κατάσταση στην Ελλάδα επιδειωνόταν συνεχώς. Από τον Μάρτιο του 1943 περιορίστηκαν δραματικά οι θέσεις εργασίας στη γερμανική παροικία, επηρεάζοντας εκτός από το ΓΑΙ, το Γερμανικό Προξενείο, τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, το γερμανικό Επιστημονικό Ινστιτούτο και το Ινστιτούτο Βιολογίας του «Ιδρύματος Kaiser Wilhelm» (μία θέση!).⁹¹ Παρ' όλ' αυτά, ακόμα και στις 14 Ιανουαρίου 1944 ο νεαρός αρχαιολόγος Ludwig Budde ορίστηκε υπηρεσιακός βοηθός στο ΓΑΙ Αθηνών.⁹² Βέβαια, κατά τα φαινόμενα, δεν μετέβη τελικά στην Ελλάδα για να αναλάβει τη θέση.

Τελείως παράλογες υπήρξαν οι παραγγελίες εκδόσεων Γερμανών κλασικών συγγραφέων των γερμανικών σχολείων Αθήνας και Θεσσαλονίκης, οι οποίες ζητήθηκαν την άνοιξη του 1944 από το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών ως απολύτως αναγκαίες. Στη ΓΣΑ θεωρούσαν απαραίτητη την παραγγελία δεκαέξι αντιτύπων του *Φάουστ* του Goethe ως «επείγον ανάγνωσμα στην τάξη».⁹³ Ταυτόχρονα, πραγματοποιούνταν ήδη εργασίες εκκαθάρισης και σφραγίσματος στο ΓΑΙ. Τα ακριβή μέτρα έχουν καταγραφεί σε λεπτομερείς εκθέσεις. Χωρίς αμφιβολία, τα αρνητικά των φωτογραφιών του Ινστιτούτου θεωρούνταν ό,τι πολυτιμότερο υπήρχε.⁹⁴ Στις 29 Αυγούστου 1944, εκδόθηκε τελικά η διαταγή εκκένωσης της Ελλάδας για όλους τους υπηκόους του Ράιχ.⁹⁵

⁹¹ Επρόκειτο για το γερμανο-ελληνικό Ινστιτούτο Βιολογίας, το οποίο ιδρύθηκε το 1942 από την εταιρεία Kaiser-Wilhelm (KWG) στον Πειραιά, βλ. DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Otto Walther προς το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Γερμανικού Ράιχ (Βερολίνο) για τη μείωση προσωπικού στο παράρτημα Αθηνών, 19 Μαρτίου 1943: «Για να απαντήσω στο ερώτημα για τον περιορισμό (του προσωπικού) των άλλων γερμανικών πολιτιστικών φορέων, επισκέφθηκα τον καθ. Böhlinger. [...] Η φημολογούμενη πρόταση του πρεσβευτή Altenburg για τον περιορισμό του προσωπικού στο 1/3 σε όλους τους γερμανικούς πολιτιστικούς φορείς στην Ελλάδα δεν μπορεί να εφαρμοστεί παντού με πανομοιότυπο τρόπο. [...] Με δεδομένο ότι υπήρχε μεγάλη διαφορά στον αριθμό των εργαζομένων, η μείωση δεν μπορούσε να φτάσει παντού στο ίδιο ποσοστό. [...] Οι προτάσεις της πρεσβείας για το ινστιτούτο μας βασιζόνταν κυρίως στη συζήτηση μεταξύ του καθηγητή Böhlinger και του κυρίου Kübler». Για τους διάφορους γερμανικούς πολιτιστικούς φορείς στην Ελλάδα, βλ. Koutsoukou, *ό.π.*, σ. 333 υποσημ. 96.

⁹² BAArch R4901-16800: Urkunde des Reichsministers für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 14 Ιανουαρίου 1944. Στο ίδιο, Martin Schede προς Bernhard Rust, 27 Σεπτεμβρίου 1944.

⁹³ PA AA R 63869 fol. 15: Alfred Romain an die Mittelstelle für deutsche Auslandsbüchereien über Auswärtiges Amt (Kult pol. SD), 9 Μαρτίου 1944.

⁹⁴ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Otto Walter προς Martin Schede, 8 και 22 Σεπτεμβρίου 1944. Στο ίδιο, Archiv der Zentrale, Biographica-Mappe Kimon Grundmann: Kimon Grundmann προς Carl Weickert, 5 Μαρτίου 1946.

⁹⁵ PA AA R 63869 fol. 61: Telegramm von Graevenitz, 29 Αυγούστου 1944: «Θεωρώ εαυτόν εξουσιοδοτημένο να περιορίσω το DWI [Deutsches Wissenschaftliches Institut = Γερμανικό Επιστημονικό

Στις 6 Σεπτεμβρίου 1944, ο Schede έγραφε στον Walter «ότι τα πράγματα στην Ελλάδα θα γίνουν, πιθανότατα, δυσάρεστα» και ότι επρόκειτο να δημιουργηθεί παράρτημα του ΓΑΙ Αθηνών στη Βιέννη, υπό τη διεύθυνση του Otto Walter.⁹⁶ Στις 12 Οκτωβρίου 1944, το κτήριο του ΓΑΙ Αθηνών σφραγίστηκε τελικά από τους Roland Hampe και Ulf Jantzen.⁹⁷ Για τα επόμενα έξι χρόνια το κτήριο παρέμεινε υπό την αιγίδα του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών και Ελλήνων αρχαιολόγων. Ειδικά το ζεύγος Καρούζου κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε να διατηρηθεί εκείνη την εποχή σχετικά ανέπαφο.⁹⁸

Επαναλειτουργία του ΓΑΙ Αθηνών και επιστροφή στην κανονικότητα

Τον Οκτώβριο 1950, ο Emil Kunze επέστρεψε στην Αθήνα, προσκεκλημένος της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, έτσι ώστε να διερευνήσει την κατάσταση για το ΓΑΙ Αθηνών και την πιθανότητα επαναλειτουργίας του. Με φόντο τον Ψυχρό Πόλεμο, στόχος ήταν η εξομάλυνση και μια νέα αρχή των σχέσεων με τη Γερμανία⁹⁹. Ο Kunze καλλιέργησε στενές σχέσεις με Έλληνες και ξένους συναδέλφους και επιδίωξε ιδιαίτερα αρμονική σχέση με το υπουργείο Πολιτισμού.¹⁰⁰ Στη φάση αυτή, μοναδικός αντίπαλος ήταν το ελληνικό υπουργείο Οικονομικών.

Η Κεντρική Υπηρεσία του ΓΑΙ στο Βερολίνο ανέλαβε εν τω μεταξύ πρωτοβουλία για τον εντοπισμό στη Γερμανία κλεμμένων αρχαιοτήτων, με στόχο την

Ινστιτούτο], συμπεριλαμβανομένου του τμήματος (γερμανικής) γλώσσας και να κλείσω το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και τη Γερμανική Σχολή».

⁹⁶ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Martin Schede προς Otto Walter, 6 Σεπτεμβρίου 1944.

⁹⁷ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Roland Hampe προς Martin Schede, 30 Δεκεμβρίου 1944. Jantzen, *Einhundert Jahre Athener Institut*, σ. 55 κ.ε.

⁹⁸ Κουτσουκου, *ό.π.*, σ. 337 κ.ε. Klaus Fittschen, *Επιμνημόσυνη τελετή για τον Emil Kunze και τη Σέμνη Καρούζου στις 10 Μαρτίου 1995*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Athen 110, σ. 9 κ.ε. DAI Athen, Archiv Kasten Karousos 1, D-DAI-ATH-Archiv-Karousos-00091: Otto Walter προς το ζεύγος Καρούζου, 18 Νοεμβρίου 1949. Στο ίδιο, D-DAI-ATH-Archiv-Karousos-00088: Ernst Langlotz προς Χρήστο Καρούζο, 3 Ιουνίου 1951.

⁹⁹ Ανάλογη ήταν η κατάσταση στην Ιταλία, βλ. Michael Matheus (επιμ.), *Deutsche Forschungs- und Kulturinstitute in Rom in der Nachkriegszeit*, Τυβίγγη 2007.

¹⁰⁰ Kyrieleis, *ό.π.*, σ. 51 κ.ε. DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Emil Kunze προς Carl Weickert, 24 Οκτωβρίου 1950: «Εδώ θεωρείται δεδομένο ότι το ινστιτούτο θα επιστρέψει σε γερμανική διοίκηση και εύχονται μάλιστα αυτό να γίνει σύντομα. Με εξέπληξε, ωστόσο, ότι παντού –στο υπουργείο Πολιτισμού και σε πολιτικούς– συνάντησα την άποψη ότι εμείς πρέπει να αναλάβουμε την πρωτοβουλία. [...] Παρεμπιπτόντως, στην Αμερικανική και Γαλλική Σχολή με υποδέχθηκαν επίσης εγκάρδια. [...] Σε σχέση με το ζήτημα του Ινστιτούτου είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε ότι δόθηκαν στο ιταλικό κράτος, όχι μόνο [...] η Scuola Archaeologica, αλλά και η Casa d' Italia».

Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας:
Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων

επιστροφή τους στην Ελλάδα. Ωστόσο η επιτυχία ήταν περιορισμένη.¹⁰¹ Αυτές οι προσπάθειες, που έγιναν στο πλαίσιο μιας σταδιακής προσέγγισης μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας, συνέβαλαν στο παρασκήνιο στη βελτίωση του διαλόγου.

Καθοριστικής σημασίας για την παράδοση του κτηρίου του Ινστιτούτου ήταν ένα υπόμνημα που επρόκειτο να παραδοθεί τον Νοέμβριο του 1950 στη Βόννη, στον αντιπρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης, Γεώργιο Παπανδρέου. Εκεί διατυπωνόταν ξεκάθαρα η άποψη ότι η λήψη μέτρων εναντίον του Ινστιτούτου, όπως, για παράδειγμα, η κατάσχεση του κτηρίου και του περιεχομένου του θα οδηγούσε σε επιδείνωση των διμερών σχέσεων, που ειδικά για την Ελλάδα συνεπαγόταν πολιτικές και οικονομικές συνέπειες.

Ο Rudolf Salat, επικεφαλής του τμήματος πολιτισμού του υπουργείου Εξωτερικών, επισήμανε στις 3 Νοεμβρίου 1950 στον Carl Weickert, νέο πρόεδρο του ΓΑΙ τα εξής:

«Το έγγραφο αποτυπώνει τις συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν τις τελευταίες μέρες μεταξύ υψηλόβαθμων εκπροσώπων της ΟΔΓ και τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Κλείνει δε με την έκφραση ελπίδας ότι δεν θα παρθούν επώδυνα μέτρα εναντίον του Ινστιτούτου. Το κείμενο αυτό περιέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων ενδείξεων για συνέπειες που θα επέφερε δράση εναντίον του Ινστιτούτου».¹⁰²

Μεταξύ άλλων στο υπόμνημα της 2^{ας} Μαρτίου 1950 αναφέρονταν τα εξής:

«Για τη Γερμανία η απώλεια του Ινστιτούτου [...] θα σηματοδοτούσε εξαιρετικά σοβαρή οπισθοδρόμηση για την ελληνογερμανική και τη διεθνή οικονομική συνεργασία. Με βάση το γεγονός αυτό, αλλά και σε σχέση με τις προσώρες εκκρεμούσες ελληνογερμανικές διαπραγματεύσεις, αλλά και την επικείμενη αποστολή ενός Γερμανού αντιπροσώπου στην Ελλάδα, το υπουργείο της Καγκελαρίας [...] προτείνει για το κοινό συμφέρον των δύο χωρών την προσωρινή

¹⁰¹ DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Leiter der griechischen Militärmission D. J. Pappas προς Carl Weickert, 16. Νοεμβρίου 1950: «Τελικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή Dr. Weickert για την προθυμία του να βοηθήσει την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή στην προσπάθειά της να βρει τους ελληνικούς θησαυρούς που ανελήφθησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετεφέρθησαν στη Γερμανία». Στο ίδιο, Emil Kunze προς Carl Weickert, 12 Δεκεμβρίου 1950.

¹⁰² DAI Berlin, Archiv der Zentrale, Altregistratur Ordner 10-40: Rudolf Salat προς Carl Weickert, 3 Σεπτεμβρίου 1950. Για τις «επανελημμένες πρωτοβουλίες σε μεσαίο επίπεδο», βλ. Hagen Fleischer, „Der Neubeginn in den deutsch-griechischen Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg und die „Bewältigung“ der jüngsten Vergangenheit“, *Thetis* 10 (2003), 195.

αναβολή όλων των μέτρων που θα αποτελούσαν μια οριστική απόφαση ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Αυτή η πρόταση μπορεί να συμπεριλάβει τη Γερμανική Σχολή, που αποτελεί ένα ελληνογερμανικό πολιτιστικό κέντρο, καθώς και το πρώην κτήριο της γερμανικής πρεσβείας».¹⁰³

Οι προσπάθειες όλων των εμπλεκόμενων μερών οδήγησαν τελικά στο επιθυμητό αποτέλεσμα και το ΓΑΙ άνοιξε τελικά τις πύλες του τον Δεκέμβριο του 1951.¹⁰⁴

Εικ. 11: Το κτήριο του ΓΑΙ Αθηνών το 1956
(DAI Athen, Digitalisat D-DAI-ATH-Athen-Bauten-0567)

¹⁰³ PA AA, B 90, Bd. 495, Aide-Mémoire, 2 Νοεμβρίου 1950.

¹⁰⁴ Πληροφορίες για το γεγονός αυτό και την επακόλουθη περίοδο «αναπαλαίωσης» από το 1952-1953, δίνουν έγγραφα από το πολιτικό αρχείο του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών, PA AA, B 90, Bd. 496 (ευγενική υπόδειξη Lucia van der Linde).

Η επεξεργασία του παρελθόντος και οι μελλοντικές προοπτικές

Η έρευνα για το ΓΑΙ Αθηνών κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου έδειξε ότι αξιωματούχοι του υποστήριξαν κατά το μάλλον ή ήττον ανοιχτά το ναζιστικό καθεστώς. Η κατοχή της Ελλάδας πρόσφερε στους Γερμανούς αρχαιολόγους επιπλέον τη δυνατότητα να προωθήσουν σε πρωτόγνωρο βαθμό τις μεγάλες ανασκαφές στην Ολυμπία και τον Κεραμεικό. Μάταια αναζητά κανείς αυτή την περίοδο (τουλάχιστον γραπτώς) έντονες κριτικές απέναντι στο σύστημα ή έστω την απλή έκφραση αισθημάτων λύπης απέναντι σε Έλληνες συναδέλφους.¹⁰⁵

Όπως απέδειξαν συγκριτικές μελέτες για άλλους θεσμούς στη Γερμανία, δεν υπήρξε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλαγή στις ελίτ.¹⁰⁶ Τα πρόσωπα, που κατά τη ναζιστική περίοδο ανήλθαν σε υψηλά αξιώματα, παρέμειναν στις θέσεις τους. Μεταξύ των υπευθύνων κυριάρχησε «esprit de corps», που απέτρεψε ερωτήματα και μια κριτική αντιμετώπιση του παρελθόντος. Μάλιστα σε πολλούς τομείς της Γερμανίας, μετά το 1945, εργάζονταν περισσότερα πρόσωπα με ναζιστικό παρελθόν από ό,τι πριν. Η τιμωρία για τα εγκλήματα υπήρξε μάλλον μια διστακτική διαδικασία, ενώ όσοι είχαν βρεθεί στην εξορία σπάνια επέστρεφαν. Αριστεροί επιστήμονες ήταν ανεπιθύμητοι, καθώς θεωρούνταν προδότες. Ο δε κύριος εχθρός βρισκόταν στην Ανατολή. Μια κριτική προσέγγιση, χωρίς εξωτερική παρέμβαση, κατέστη εφικτή μόλις κατά τη δεκαετία του 1990. Στους τομείς της κλασικής αρχαιολογίας, όλοι οι πρωταγωνιστές έφτασαν σε μεγάλη ηλικία, ενώ αρκετοί έζησαν ως τον 21^ο αιώνα. Καθώς επρόκειτο σε μεγάλο βαθμό για προσωπικότητες με μεγάλη επιρροή, έγινε χωρίς αντίρρηση αποδεκτή η δική τους εκδοχή των ιστορικών γεγονότων.

¹⁰⁵ Ο Otto Walter δήλωσε για την κατάσταση μετά τον πόλεμο: «Είναι κρίμα που τόσο λίγοι έχουν τώρα το θάρρος να εξομολογούνται την προηγούμενη άποψή τους, να παραδέχονται ότι έκαναν λάθος και να βγάλουν τα κατάλληλα συμπεράσματα. Τα πράγματα δεν μπορεί να είναι διαφορετικά στην Ελλάδα. Γενικά η ανθρωπότητα μπορεί να τρελάνει κάποιον – ειδικά αν την είχε κανείς πριν σε μεγάλη εκτίμηση», DAI Athen, Archiv, Kasten Karousos 1, D-DAI-ATH-Archiv-Karousos-00036: Otto Walter προς το ζεύγος Karousos, 17 Νοεμβρίου 1946.

¹⁰⁶ Για τη συνέχεια των ελίτ στον τομέα της γερμανικής κλασικής αρχαιολογίας βλ. Altekamp, *ό.π.*, σ. 192. Για τη συνέχεια των ελίτ στο γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών: Eckart Conze – Norbert Frei – Peter Hayes – Mosche Zimmermann – Annette Weinke, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, Μόναχο 2010. Για το γερμανικό ομοσπονδιακό υπουργείο Δικαιοσύνης, Manfred Görtemaker – Christoph Safferling, *Die Akte Rosenberg. Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Zeit*, Μόναχο 2016. Για τα γερμανικά πανεπιστήμια βλ. Cornelia Wegeler, „...wir sagen ab der internationalen Gelehrtenrepublik“: *Altertumswissenschaft und Nationalsozialismus: das Göttinger Institut für Alttertumskunde 1921-1962*, Βιέννη 1996. Υπάρχουν επίσης πολλές εκδόσεις για άλλους γερμανικούς φορείς, που δεν κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν εδώ αναλυτικά.

Η πτώση του Τείχους και η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης διευκόλυναν την αρχειακή πρόσβαση και την αμερόληπτη έρευνα για τη ναζιστική περίοδο. Υπό αυτό το πρίσμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα πρόσωπο σαν τον Werner Peek, που ζούσε μεν μετά τον πόλεμο στη ΓΛΔ, αλλά μπορούσε να ταξιδεύει χωρίς προβλήματα στη Δυτική Γερμανία και το εξωτερικό. Μάλιστα καλλιέργησε και εμπάθυνε τις επαφές του από προηγούμενες περιόδους, όπως δείχνουν έγγραφα, καθιστώντας απαραίτητη και εξόχως ενδιαφέρουσα τη συνέχιση της έρευνας για το συγκεκριμένο ζήτημα.